

HERMÉSZ KÖNYVEK

Wolfgang Schivelbusch

ÍRÁSTUDÓK ALKONYA

A frankfurti értelmiség
a húszas években

Akadémiai Kiadó, Budapest

82782

32320

Írástudók alkonya

Írástudók alkonya

Készül az Akadémiai Kiadó

A Magyar Tudományos Akadémia

E. Bányai László

MTAK

Hermész Könyvek

Készül az Akadémiai Kiadó
Társadalomtudományi Szerkesztőségének műhelyében

A sorozatot szerkeszti

E. Bártfai László

697895

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:

Wolfgang Schivelbusch: *Intellektuellendämmerung. Zur Lage der Frankfurter Intelligenz in den zwanziger Jahren.*
Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1985²

Fordította

Mesterházi Miklós

A fordítást szakmailag ellenőrizte

Mesterházi Máté

Készült a Magyar Hitel Bank „Táncsics Mihály” Alapítvány
segítő támogatásával

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 6687 7

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest 1117 Prielle Kornélia u. 19–35.
Első magyar nyelvű kiadás: 1994

© Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1985
Hungarian translation © Mesterházi Miklós, 1994

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket
illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár u 226./19 94... sz.

Tartalom

Utólagos megjegyzés a német nyelvű zsebkönyvkiadáshoz	9
Előszó	11
1. Szociológusok, georgeánusok, alapítók: az egyetem	17
2. Az eltűnt zsidóság nyomában: a Szabad Zsidó Tanház	32
Keleti zsidó reneszánsz	32
Franz Rosenzweig	37
A Tanház terve	40
A gyakorlat	42
3. A Frankfurter Zeitung	50
A válság	51
Zene, politika, legenda: Heinrich Simon	54
A szerkesztőség	59
A tranzakció	64
Az elbocsátás	69
4. A Frankfurter Rádió	74
„A kisujja hegyéig modern”	77
Riport, új zene, hangjáték	80
Rádió-előadás – rádiós esszé	85
„Gondolatok a korról”	88
A vég	90

5. A Goethe-díj és Sigmund Freud	92
Előjáték: Anna O. – Frankfurt és a pszichoanalízis	93
A kuratórium első ülése (1930. április 29.)	98
A második ülés (1930. július 3.)	103
A díjátadás	107
6. Az akadályoztatástól a fölszámoltatásig: a Társadalom- kutatási Intézet halála	112
Utóirat	130
Címszavak	133
A képek lelőhelye	142

17	F. Szociológusok, geográfusok, alijók az országban
32	2. Az elitűnt zsidóság nyomonban a Szabad Szó Társas
35	Kellő zsidó tanácsadás
37	Fryns Rosenzweig
40	A Tanács terve
42	A Gyakorlat
50	3. A Frankfurti Könyv
51	A válság
54	Köze, politika, legendarizálás
59	A szerkesztés
64	A tanácsok
68	Az eljegyzés
74	4. A Frankfurti Rádió
77	„A kínjús begyűjt modern”
80	Riport a zsidó tanácsokról
85	Rádió-tervezés, rádiós szék
88	„Gondolomok a körül”
90	Rádió-konferencia a rádiószervezésről

Utólagos megjegyzés a német nyelvvel szembesítéshöz

„Tegnapelőtt, Weimarban, még csak rügyeztek a fák; itt azonban már
lábnyi hosszú új gesztenyesarjakat találtam, valamint negyedrófnyi
hárshajtásokat; a nyírek lombja már sötétzöld volt, és a tölgyek mind
lombosodtak.”

Johann Peter Eckermann:

Beszélgetések Goethével (1830. április 24.

Ford. Györfy Miklós)

Utólagos megjegyzés a német nyelvű zsebkönyvkiadáshoz

Megragadva az újabb kiadás kínálta alkalmát,* a szerző bátorodik e könyvön való munkálkodásának egy személyes következményéről tudósítani az olvasót. A dolog 1981 késő nyarán kezdődött, mikor is az úttesten átkeltében az interjúalanyához iparkodó szerzőt elütötte egy autó a zebrán. Jobb térdének a baleset következtében beállott zúzódása miatt a szerző egy hétre mozgás- és munkaképtelenné vált. Egyheti keresztiesésének megtérítése érdekében a balesetért felelős fél biztosítótársaságához benyújtott kérelmét elutasították. Ekkor a szerző jogi úton próbálta igényét érvényesíteni. A berlini elsőfokú bíróság (Wiese bírónő), a felperest a perköltségek megtérítésére kötelezve, elutasította a panaszt. Az entellektüelek húszas évekbeli helyzetét taglaló könyv olvasóját talán érdekelni fogja az indokolás, melyből ugyanis kitűnik, milyen szigorú, ám igazságos mértékkel méri a szellemi munkát a német igazságszolgáltatás a nyolcvanas években. „Felperes – olvasható a kulcsfontosságú bekezdésben – nem tudta sem azt meggyőzően előtárni, hogy ne végezhetne volna eredeti munkatervének megfelelően, a legnagyobb fokú intenzitással könyvtári kutatómunkáját, sem azt, hogy állítólagos ágyba kényszerülése miatt szellemi vizsgálódásainak folytatásában komolyan akadályoztatva lett volna. A jobb térdnek mozgásában való – állítólagos – korlátozottsága nem elégséges oka a szellemi munka akadályoztatásának.”

New York, 1984 áprilisa

* A német szöveg először 1982-ben jelent meg, újabb kiadására 1985-ben került sor.

Előszó

E könyv nem szolgálhat mindent felölelő körképpel a húszas évek Frankfurtjának szellemi kultúrájáról, csupán részletekről készült felvételekkel. Olyan eseteket mesél el, melyek a szerző számára a város és a korszak szellemi fiziognómiájára nézvést tipikusnak tetszettek. És indokolással sem szolgál, miért épp ezeket az eseteket meséli el, s nem másokat. Az egyetlen szabály, melyhez szigorúan tartottuk magunkat, hogy már ismert történeteket nem mesélünk el újból, hanem kevésbé vagy egyáltalán nem ismert dolgokat mutatunk be az olvasónak. Ez okból nem azt a történetet meséljük el itt, amely ezeknek az éveknek alkalmasint legjelentősebb frankfurti alapításáról, tudniillik a Társadalomkutatási Intézetéről szól, hanem egy másik, mindmáig ismeretlen fejezetet, melyben az Intézetet felszámolják a nácik. Hogy azonban az Intézet az itt következő történetekben újra és újra fölbukkan, annak megvan a maga oka – arról tanúskodik, miképpen illett a „Frankfurti Iskola” a város szellemi életének összefüggésébe.

A főlhasznált információkért az archívumokon (Stadtarchiv Frankfurt; Archiv des Hessischen Rundfunks; Deutsches Rundfunkarchiv; Marbacher Literaturarchiv; Leo Baeck Institute, New York) túl a korabeli frankfurti szín következő életben maradt tanúi leti köszönet:

Anita Alexander (Berkeley, USA), Hilde Claassen (Hamburg), Shlomo Goitein (Princeton, USA), Elisabeth és Martin Goldner (Palo Alto, USA), Rudolf Heilbrunn (Kaiserslautern), Helga Hummerich (Frankfurt), Adolf Löwe (New York), Leo Löwenthal (Ber-

keley), Gladys Meyer (New York), Konrad Michel (Kronberg), Ingeborg Morgenstern (New York), Fritz Neumark (Frankfurt), Ernst Erich Noth (Bensheim), Gabriele Oppenheim-Errera (Princeton), Hermann Simon (New York), Irma Simon (Newton, USA), Margarethe Speyer (New York), Rudolf Stahl (New York), Ilse és Dolf Sternberger (Darmstadt), Gertrud Straulino (Frankfurt), Erwin Strauss (Washington, D. C.), Herbert A. Strauss (New York), Hannah Tillich (East Hampton, USA), Franz Wallner-Basté (Berlin), Frank Weil (Washington, D. C.), Franz Wolf (Washington, D. C.), Alice Goldschmidt (New York), Emile Grünberg (Akron, USA).

*

A városban, ahol történetünk játszódik (ahol megestek e történetek), két új épület nőtt ki a földből, és mert különös jelentőség-re tettek szert, szeretnénk őket közelebről szemügyre venni.

Az újonnan alapított Társadalomkutatási Intézet épületét 1923-ban, az infláció tetőpontján a Westend nyugati szélén, a Viktoria-Alle és a Bockenheimer Landstraße sarkán lévő telken húzták föl Franz Röckle frankfurti építész tervei alapján. Az új tárgyilagosság stílusában fogant négyszintes épület idegen test volt a westendi villák között. „Majdhogynem erődszerű kinézete”, melyről Siegfried Kracauer beszélt a *Frankfurter Zeitung*ban,¹ aligha volt véletlen és szándékolatlan, hiszen ama társadalomkutatás, melyet itt művelni akartak, nem polgári, hanem marxista vizsgálódásnak vallotta magát. Ha az épület erődként hatott e jobb polgári környéken, az Intézet kifejezetten kakukktójásként keveredett e miliőbe.

Öt évvel később, kevéssel a világgazdasági válság kirobbanása előtt, a Westend északi peremén az addig a Rothschildok birtokában lévő Grüneburg park területén olyan építkezésbe fogtak, amely még láthatóbb módon tagadta meg környezetét. Az IG-Farben konszern 1930-ban átadott igazgatósági épülete, melyet szűk két év alatt húztak föl Hans Poelzignek, egyebek közt a genfi népszövetségi palota építésének tervei nyomán, méreteit tekintve rendkívüli volt: a 250 méter hosszú építményt hat keresztzárny osztotta meg, a hét emelet 25 ezer négyzetméternyi

¹ Stadtblatt, 1923. XI. 24.

alapterületet nyújtott az irodáknak és laboratóriumoknak. Ám nemcsak méreteivel rítt ki villák alkotta környezetéből. Az épület elsősorban formájával, fekvésével, tájolásával határolódott el tudatosan, sőt öntudatosan nem csupán közvetlen környezetétől, hanem az egész várostól is. Egy barokk kastély modern változatként hatott, részben, mert nem közvetlenül az út mentén állt, hanem mélyen a parkba húzódva, ám főképp azért, mert homlokzata egy uralkodó gesztusával fordult szembe a várossal. „Az ipar trösztösödése – olvasható egy 1931-ből származó kritikában – ezzel az épülettel, mely méreteiben csak a XVIII. század legnagyobb fejedelmi kastélyaihoz hasonlítható, sőt, terjedelmében felül is múlja azokat, messziről szembeötlő emlékművet emelt magának. Poelzig értett hozzá, miként teheti szimbolikussá azt a merőben célszerűségi szempontoknak alávetett épületet, melyet rendeltek tőle. Ami fölépült, egyszerre munkahely és hatalmi központ.”² A város, melyre a kisebbfajta magaslaton fekvő épületből felülről lehetett rálátni, vagyis hát lenéző pillantást vetni, e nézetből szemlélve az idegen külvilághoz tartozott. Ezt nem csak Poelzig kritikusan érezték meg (mint pl. Ernst May, aki az IG-Farben pályázatára maga is készített egy modern, funkcionalista tervet), hanem csodálói is. „Hiányzik még a városhoz fűző kötelék – írta, abbahagyva a terv dicséretét, Poelzig egy híve,³ és követelte, hogy „a hatalmas építmény és környezete később közeledjenek majd egymáshoz”. (Ugyanez a kritikus beszámolt a homlokzat és a hátoldal keltette benyomás eltérő voltáról is: „Míg a homlokzaton a tekintet ide-oda vándorol a két szélső keresztszárny között, a hátoldal erősen összpontosítja a néző tekintetét” – ami valójában annyit tesz, hogy míg a homlokzat mintegy elhárította a város felől érkező pillantást, hátul a konzern világának „védettsége” öltött építészeti formát).

A maga módján mind a Társadalomkutatási Intézet, mind az IG-Farben épülete a búcsút jelezte a XIX. század polgári világtól, ahogy az a frankfurti Westend villáinak építészetében kifeje-

² Curt Glaser: *Poelzig und seine Schule*. Berliner Börsen-Courir, 1931. III. 8., lásd még: Hans Poelzig: *Gesammelte Schriften und Werke*, (Hrsg. Julius Posener.), Berlin, 1970.

³ Hans Joseph Zechlin írása: *Wasmuth's Monatshefte Baukunst und Städtebau*, XV. (1931), 14.

zódott. A Társadalomkutatási Intézetben a monopolkapitalizmus új világát elméleti vizsgálódásnak és elemzésnek vetették alá, az IG-Farben épületében pedig gyakorlatilag-gazdaságilag úzték ugyanezt. A két épület és a bennük székelő vállalkozások furcsa párhuzamossága jóval a húszas évek után is érvényesült.

Amikor 1933-ban a náci hatalomátvétel a Westend liberális polgárságát megfosztotta befolyásától, ez a két épületet és tulajdonosaikat igencsak eltérő módon érintette. Míg a Társadalomkutatási Intézetet lefoglalták és kisajátították, tagjainak pedig emigrálniuk kellett, az IG-Farben konzernre ekkor köszöntött igazi virágkora. Míg csak le nem telt kiszabott idejük. 1945-ben, az összeomlással, viszonyuk egy időre megfordult. A konzern, mert együttműködött a náci rendszerrel, fölszámolták a szövetségesek, míg az Intézet szinte diadalmenetben térhetett haza. Ám később az ellentétes életpályák közeledni kezdtek egymáshoz. Az Intézet, az amerikai emigrációban megtanulván mérsékelni radikalizmusát, éppoly békésen illeszkedett be a háború utáni Nyugat-Németországba, mint az IG-Farben felszámolása nyomán keletkezett vegyipari vállalatok (BASF, Bayer, Hoechst), melyek mindegyike hamarosan elérte, majd túlszárnyalta a hajdani konzern összforgalmát.

A történelem ironizáló hajlama utolérte a két épületet is – egy Voltaire sem ötlhetette volna ki szebben. Míg az Intézet épületét az alapokig rombolták a szövetséges bombák, az IG-Farben kastélya sértetlen maradt, talán nem is véletlenül, hiszen 1945 után a szövetségesek kisajátították – ugyanúgy, ahogy tizenkét évvel korábban az Intézetet a nácik –, s azóta is az amerikai megszálló hadsereg vezetésének nyújt fedezetet. Az ívet az a tény zárja le, hogy az emigrációból hazatért Intézet új épületének költségeit jórészt amerikai pénzből fedezték.

Mi köze mindennek e könyv témájához, a húszas évek frankfurti értelmiségéhez? Csak annyi, hogy az Intézet és a konzern, valamint az őket megtestesítő épületek között húzódott az a képzeletbeli tengely, amely körül a szellemi élet a korabeli Frankfurtban (és nem csak a korabeli Frankfurtban!) forgott. (Hogy az IG-Farben ezen túlmenően közvetlenül is részt vett a frankfurti kulturális életben, a 3. fejezetben még látni fogjuk.) Ha volt ilyen tengely, úgy e könyv témáját akképp írhatnánk pontosabban körül,

hogy az nem egyéb, mint a liberális-polgári kor vége, ahogy ez a frankfurti értelmiség életében és gondolkodásában lecsapódott.

S ez elvezet bennünket ahhoz a kérdéshez, mit is nevezünk értelmiségnek, hiszen nem mindenki értelmiségi, aki a fejével dolgozik. Értelmiségként a lakosság ama csoportját kívánjuk definiálni, amelyik szellemi produkcióiban állást foglal saját történelmi helyzetével kapcsolatban, akár kifejezetten politikainak, akár a politikától kifejezetten idegennek tekinti ezenközben állásfoglalását.

Egyébként egy frankfurti szociológus – Karl Mannheim – volt az, aki az értelmiség sajátos társadalmi helyzetét elsőként érzékelte és világosan leírta. A „szabadon lebegő értelmiség”, ahogy egy Alfred Weber alkotta fogalomra támaszkodva nevezi őket, a középosztályból rekrutálódik, és osztja annak pszichológiai alaphangulatát, hogy tudniillik „mind lentről, mind fentről fenyegetve érzi magát, és társadalmilag ösztönösen eleve kibékíteni törekszik a szélsőségeket”.⁴ Ám ebből nem holmi egyoldalú osztályideológia születik, hanem valami önálló és független dolog. Az értelmiség hírhedett *ingadozása* – mármint azon osztályok körében hírhedett ingadozása, melyek az értelmiséget politikai szolgálatukba kívánták állítani, illetve amelyeknek többen-kevesebben a szolgálatába is szegődtek – Mannheim szerint nem más, mint éppen a függetlenség kifejeződése, az osztályok közötti osztály ama képességéé, hogy egy dolgot különböző látószögek-ből szemléljen. Az az értelmiség, mellyel a következő fejezetekben foglalatostkodni fogunk, Mannheim szavaival „állandóan kísérletező, magában egyfajta társadalmi érzékenységet kifejlesztő, az összesség dinamikájára ügyelő magatartásáról”⁵ ismerszik meg. És, mint látni fogjuk, mindegy, hogy ez az értelmiség a politika, az irodalom, a zene vagy a vallás terén valósítja-e meg magát.

⁴ Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929, 122.

⁵ I. m. 123.

1. Szociológusok, georgeánusok, alapítók: az egyetem

Amikor 1930-ban, tíz évvel Max Weber halála után, Karl Mannheimet meghívták a szociológiai, Max Horkheimert a társadalomfilozófiai tanszékre, Frankfurt mint a német szociológia központja vitathatatlanul Heidelberg örökébe lépett. Mannheim és Horkheimer mellett nem csupán a Társadalomkutatási Intézetnek (melyet, perszonálunióban nyilvános rendes tanárságával, Horkheimer igazgatott) azok a munkatársai – Carl Grünberg, Erich Fromm, Theodor Wiesengrund-Adorno, Leo Löwenthal, Herbert Marcuse, Friedrich Pollock – működtek itt, akik később Frankfurter Iskolaként világhírré tettek szert, hanem a szociológia olyan magányos farkasai is, mint Hendrik de Man, Carl Mennicke vagy Paul Tillich, akit nem teológusként, hanem filozófusként és szociálpedagógusként hívtak meg Frankfurtba. E személyiségek közt szoros – bár nem mindig baráti – személyes és térbeli kapcsolatok alakultak ki. Hendrik de Mannak például konstatálnia kellett, hogy az Intézet marxista tagjai mint revizionistát és szociáldemokratát támadják őt, Karl Mannheimnek pedig zsebre kellett vágnia azt az éles bírálatot, amely *Ideológia és utópiabeli tudásszociológiai kísérletét* Horkheimer részéről érte. Egyebekben azonban egymásra voltak utalva, hiszen mégiscsak osztoztak egy bizonyos politikai, illetve világnézeti meggyőződésben, és persze osztoztak számos fizikai téren is. Jó reggelt kívántak egymásnak, ha összefutottak a Társadalomkutatási Intézet előcsarnokában (mert Mannheim hivatali szobája az Intézet földszintjén volt, bár ő maga nem tartozott az Intézethez); az egyik résztvevő (Adorno) kicsit romantikus emlékezése szerint

„mint az állatok” estek egymásnak az Intézet vitakörében, a „korszorúcskában”; Gabriele Oppenheim villájában illedelmes „déjeuner”-ken találkozottak, és egyet s mást bizonyára meg is vitattak; Kurt Riezler egyetemi kurátor úrnál, Max Liebermann vejénél szintúgy kitűnő ételeket és italokat szolgáltak fel, s közben bele lehetett bocsátkozni az akadémiai kinevezési politika taglalásába. Az előadások szünetében a Bockenheimer Landstraße-i Café Laumer szolgált ragyogó belső berendezéssel és süteményválasztékkal – és persze találkozóhelyül.

Ama világnézeti meggyőződés, melyben osztoztak, abban állt, hogy a szociológiát tartották minden megismerés kulcsának és csúcának, és műveléséhez a többi tudományágat, a gazdaságtant, a pszichoanalízist, az esztétikát segédtudományként invitálták meg. 1930 körül – némiképp hasonlóan a hatvanas évekhez – a szociológia divatban volt Frankfurtban, kisugárzása messze túlterjedt a szakma határain. „Az a szócska, hogy »szociál« – emlékszik vissza Ernst Erich Noth, aki egyetemi hallgató volt akkor – ... olyan jelentőségre tett szert, hogy egész tudományágak tolongtak érte, mintegy megifjodásukat vagy legalábbis szaktudományos önállóságuk igényének elismertetését várva tőle”.¹

Nem mintha a szociológia korlátlanul uralkodott volna Frankfurtban. Bármennyire kedvelt volt is a szellemtudományokkal foglalkozó diákok és ifjabb tanárok körében, az egyetem egészét tekintve mégiscsak törpe kisebbségben maradt. Ezenkívül eltökélt ellenfelei támadtak abban a világnézeti csoportosulásban, amelyet nem lehetett ugyan valamely meghatározott egyetemi szakkal azonosítani, ettől azonban nem lépett föl kevésbé határozottan. A georgeánusok csoportjára gondolunk, ama tudósokra, akik vagy közvetlenül a Stefan George körül alakult körhöz tartoztak, illetve közel álltak e körhöz, vagy minden ilyesfajta személyes ismeretség híján is osztoztak esztétizáló világnézetében. E világnézet, címszavakat használva, a szociológiával ellenlábás álláspontként volna leírható. Míg Frankfurtban a szociológia elsősorban az *ideológiakritikára* összpontosított, a georgeánusok érdeklődésének homlokterében a *mitosz* állt; a *társadalommal* pedig, melynek révén a szociológusok a világot ma-

¹ Ernst Erich Noth: *Erinnerungen eines Deutschen*. Hamburg, 1971, 191.

gyarúzták, a georgeánusok a művelt *elitet* állították szembe, a racionális *fogalommal* pedig a „belső látást”. Szóval, a georgeánus világnézet a szociológusok szemében az ideológia mintapéldája volt, s ezért feladatuknak tartották, hogy átlássák, és megpróbálják társadalmi magvára visszavezetni; míg a georgeánusok (avagy „georginák”, ahogy Frankfurtban hívták őket) a Frankfurtban művelt szociológiát tekintették a valódi léttől, a mítosztól és a „belső látás” képességétől elidegenült, ellaposodott létmód jellegzetes példájának.

A frankfurti egyetem nem volt olyasfajta georgeánus fészek, mint mondjuk Marburg vagy Heidelberg (melyektől Frankfurt nagyjából egyforma távol esik), ám e két központból erős hatások érték. Két frankfurti georgeánus, a germanista Max Kommerell és a történész Ernst Kantorowicz személyesen is szorosan kötődtek Georgéhez. Azt a II. Frigyes-életrajzot, melyet Kantorowicz 1927-ben jelentetett meg, és amely harminckét évesen egy csapásra híressé tette őt, George személyesen dolgozta át, ami elégséges magyarázata a könyv himnikusan fölfokozott hangvételének. A „Frigyes császár-forrás”, ahogy a könyvet kritikussai gúnyosan nevezték, Kantorowiczot ama hírbe hozta, hogy inkább költő, mint történész, s hogy amit művel, az inkább „mitikus lényegszemlélés” és a „realitások szimbólumokká, illetve a szimbólumok realitássá változtatása”,² mintsem történetírás. Mégis, e könyv hozadéka volt számára, hogy 1930-ban címzetes egyetemi tanári, 1932-ben nyilvános rendes tanári meghívást kapott Frankfurtba. Amiben megmutatkozott, hogy egy, a konvencióktól eltérő tudóst, akit a céh elutasított, de akire a szélesebb művelt közvélemény érdeklődéssel tekintett, Frankfurtban könnyebben elfogadtak, mint bármely más német egyetemen.

Amikor Kantorowicz Frankfurtba érkezett, Kommerell mellett néhány további georgeánust is talált ott, így két klasszika-filológust, Karl Reinhardtot és Walther F. Ottót (akinek lányát Kommerell feleségül is vette), a jogász Franz Beyerlét (akivel találkozni fogunk még a 6. fejezetben), a germanista Hans Naumannt és Kurt Riezlert, az egyetem kurátorát. E két utóbbi név jelzi

² Albert Brackmann írása: *Historische Zeitschrift*, 140. k. (1929), 534.; 141. k. (1930), 475.

azonban, hogy a „szociológusok” és „georgeánusok” szembeállítása, bármennyire népszerű volt is a húszas években, korlátozott érvényű csupán. Mert Riezler ugyanolyan szoros kapcsolatot tartott fenn a szociológusokkal, Horkheimerrel, Tillichel, Mannheimel és Adolf Löwével, akiknek frankfurti kinevezésében oroszlánrésze volt, mint georgeánus barátaival. És még Hans Naumann is, akiben hamarosan rokonszenv ébredt a nácik iránt (akárcsak kollégájában, Max Kommerellben, aki azonban elég okos volt ahhoz, hogy érzelmeit csak naplójának vallja be), tudományos módszerét tekintve közelebb állt a szociológiai szemléletmódhoz, mint amennyire, akárcsak önmagának is, bevallani hajlandó lett volna. Két könyvvel szerzett rangot magának, divatos professzorrá vált, akinek óráira a diákok ugyanúgy csapatosan özönlöttek, mint Karl Mannheimhez vagy Paul Tillichhez. A *Höfische Kultur* és a *Primitive Gemeinschaftskultur* magasan kiemelkedett a szokványos germanisztika köréből; előbbi könyve, ahogy Karl Korn, Naumann akkori diákja visszaemlékszik rá, „egyfajta szociológiai tájékozódású és egyben elitárius programot”³ képviselt, az utóbbi a hagyományos néprajz egyfajta protoszociológiai cáfolatára törekedett. „A régi szokások és javak, viselet és dalocskák, továbbá mindenfajta együgyűségek iránt tanúsított, a romantika epigonjaitól eredő megilletődöttség helyett Naumann ebben a korábban jobbára gyűjtögető tudományban az anyag egyfajta fölosztását vezette be, nevezetesen elválasztotta azt, ami a primitív közösségi kultúrából ered, attól, amit lesüllyedt kulturális javaknak nevezett, vagyis – mondjuk – a lovagságból, a rokokóból, vagy a polgári biedermeierből a parasztsághoz lesüllyedt dolgoktól és elképzelésektől. E tette komoly tekintélyt szerzett neki, és illett Frankfurthoz, a szociológia otthonához.”⁴

Szociológusok és georgeánusok voltak azok a szélsőségek, amelyek kizárták egymást, de amelyek, mint Naumann esetében is, mégis érintkezhetek egymással. Az egyetemen kisebbségben voltak, politikai nyelvezetet használva, ők voltak az aktív bal-, illetve jobbszárny, melyek között a mérsékelték széles és moz-

³ Karl Korn: *Lange Lehrzeit*. Frankfurt, 1975, 134.

⁴ I. m. 135.

díthatatlan masszívuma terpeszkedett. E mérsékelt köreiben, mint a többi német egyetemen is, az érvényben lévő normák szerint tanítottak és kutattak. Azokat a hatásokat pedig, amelyek az egyaránt nyughatatlan és határozott szellemi arculatú szárnyak felől érkeztek, e körökben, aszerint, hogy mire tellett, elhárították, tompították vagy elfojtották.

A frankfurti egyetem abban különbözött a többi főiskolától, hogy ez az akadémikus masszívum nem volt oly mértékben uralkodó, mint egyebütt, s ez az alapítás körülményein múlt. Nemcsak azon, hogy az egyetem közvetlenül az első világháború kitörése előtt, a vilmosi ancien régime végének kezdetén nyitotta meg kapuit. Fontosabb volt ennél a polgári alapítványok régre visszanyúló frankfurti hagyománya, melyből az egyetem is fakadt. A város csaknem valamennyi tudományos és kulturális intézménye ilyen alapítványokból keletkezett, az egyedülálló múzeummal rendelkező Senckenberg Természettudományi Társaságtól kezdve az Operáig, a Städel-féle Művészeti Intézettől a Szabad Német Alapítványig. Az egyetem, magvát tekintve, voltaképpen nem volt más, mint több ilyesfajta tudományos alapítvány, összevonva és kiegészítve. Persze, akárcsak a többi főiskola, ez az egyetem is egy kultuszminisztérium – esetünkben a porosz kultuszminisztérium – fennhatósága alá tartozott, ám ettől eltekintve, szervezetileg és mindenekelőtt pénzügyileg teljesen független volt az államtól. E tekintetben közelebb állt a Harvard, Princeton vagy Yale stílusú amerikai presztízs-egyetemekhez, mint Heidelberghez, Göttingához vagy akár Berlinhez, és ebből a szempontból Németország legpolgáribb főiskolájának volt mondható.

Volt valaki, aki a késő XIX. és kora XX. század alapítványtevő frankfurti szellemét különösen érzékletes módon testesítette meg. Wilhelm Merton, a Fémipari Társaság főnöke Adickes polgármesterrel karöltve az egyetemalapítás lelke, a szociálisan elkötelezett polgári filantrópok ama fajtájához tartozott, amely megint csak inkább angolszász, mint német vidékeken lelhető föl (apja valóban Angliából vándorolt be a XIX. században). Ha valakihez, hát hozzá vezethető vissza a frankfurti egyetem társadalomtudományi tradíciója, mely azzal kezdődött, hogy itt hozták létre Németország első gazdaság- és társadalomtudományi

tanszékét. Merton alapította a századfordulón a frankfurti Kereskedelmi Akadémiát, mely később beleolvadt az egyetembe; néhány évvel korábban pedig életre hívta a „Közjóléti Intézet”-et, amivel még érzékletesebben kifejezésre juttatta szociálfilantrop szándékait. Hogy milyen komolyak voltak e szándékok, s hogy mennyire komolyan is vették őket, arról az az óhaja tanúskodik, hogy Max Weber hívtja meg az intézet igazgatójává, aki komoly érdeklődést mutatott az ajánlat iránt, és csak vonakodva utasította el.⁵ Itt már megjelent az a konstelláció, amelynek mintáját követve harminc évvel később a Társadalomkutatási Intézet megalakult: a gazdag polgári alapító, a kiemelkedő társadalomtudós és a társadalmi kérdések kutatására alakult független intézet együttállása. A nevek és elnevezések változtak ugyan, a dolog azonban, lényegét tekintve, ugyanaz maradt, akár Wilhelm Mertonnak hívták az alapítót, akár Hermann Weilnek, akár Max Webernek a tudóst, akár Carl Grünbergnek, akár „Közjóléti”-nek az intézetet, akár „Társadalomkutatási”-nak.

Ha összevetjük a programnyilatkozatokat, melyek ama három társadalomtudományi intézet alapítása alkalmából születtek, melyet Frankfurt 1891 és 1924 között átélt, könnyű kihallani belőlük a közös hanglejtést. „A Közjóléti Intézetet – olvasható Wilhelm Merton alapítványának első éves jelentésében – az a cél vezérli, hogy vizsgálódásokat folytasson a mindenkori társadalmi és gazdasági viszonyok körében, megállapítsa, a köz részéről és a magánosok oldaláról mit tesznek és mit tehetnek az itt keletkezett problémák megoldása érdekében, és hogy vizsgálódásai eredményeit széles körben hozzáférhetővé tegye. Az Intézetnek mindeme tevékenységeiben a felsőbb s alsóbb befolyásoktól függetlennek és mindennemű párt- vagy konfesszionális állásponttól mentnek kell maradnia.”⁶

Az 1920-ban született Hermann Weil-alapítványnak – a néhány évvel később alapított Társadalomkutatási Intézet előfutárának – az alapszabálya szerint az alapítvány célja „a kutatás és oktatás előmozdítása a társadalomtudományok, különösképp a

⁵ Paul Kluge: *Die Stiftungsuniversität Frankfurt am Main 1914–1932*. Frankfurt, 1972, 33.

⁶ Kluge alapján idézem: 34.

munkajog és a munkajogi szerződések területén... Az alapító szándékainak megvalósulását látná abban, ha társadalomtudományi intézetek, valamint rátermett hallgatók és fiatal oktatók, akik a társadalmi problémákat a társadalmi béke jegyében töreksenek tudományosan föltárni, alapítványának eszközeiből megfelelő tárgyi és személyes támogatáshoz jutnának.”⁷

És végül a Hermann Weil fia, Felix Weil által 1923-ban alapított Társadalomkutatási Intézet programja: „Az Intézet kutatóintézet, rendeltetése, hogy a történelem (elsősorban természetesen a jelen) társadalmi mozgalmait minden megjelenési formájukban, akár pártszerű alakulatként nyilatkoznak meg, akár szakszervezetként, munkáltatói szervezetként, szövetkezetként stb., megragadja és okszerűen magyarázza... Az Intézet tudományos jellege kizárja a pártpolitikával és a pártok agitációjával való bármilyen érintkezést.”⁸

Az 1918. évi összeomlás és az infláció teljesen megsemmisítette az alapítványi egyetem vagyonát, szellemét azonban nem. Bár az alapítványi magántőke helyébe a porosz tartományi állam és a Frankfurt város képviselte köz lépett, a frankfurti egyetem ettől még nem lett állami főiskola. Számos tekintetben megtartotta sajátos karakterét. A polgárság, bár a pénz elértéktelenedése folytán meggyötörten és megtizedelten, ha kisebb mértékben is, de hű maradt mecénási és alapítványtevői szerepéhez. (Karl Kotzenberg konzul például, akivel sűrűn találkozunk még, a húszas évek elején megalapította az első szociológia tanszékét, melynek vezetésével Franz Oppenheimet, Carl Grünberg elődjét bízták meg.) Mindenekelőtt azonban fönmaradt a társadalompolitikai és társadalomtudományos tradíció, sőt, voltaképpen ekkor élénkült meg és kezdett kibontakozni igazán. A tradíciót, melyet a liberális polgárság, jelesen Wilhelm Merton teremtett meg, most az a szociáldemokrata kulturális kormányzat folytatta, melyet mindenekelőtt Konrad Haenisch és Carl Heinrich Becker miniszterek képviseltek. Hogy e folytatás nem fulladt a szociáldemokrata-szakszervezeti népoktatás unalmába, hanem új

⁷ A Hermann Weil Alapítvány Szabályzata. Stadtarchiv Frankfurt, Magistratsakte Nr. 688.

⁸ A Társadalomkutatási Intézet 1923-i brosrúráját Felix Weil kiadatlan emlékirataiból idézem, melyekbe ő engedett bepillantanom.

szinten bontakoztatta ki a háború előtti kor kozmopolita szellemét, annak oka a magánkezdeményezés és közigazgatás között kialakult és megint csak nem kevésbé jellegzetesen frankfurti munkamegosztás volt. A közigazgatás, bölcsen fölmérve képességeit, a magánkezdeményezések támogatására szorítkozott. A kezdeményezés ez esetben kettős értelemben is magánkezdeményezés volt, mind a pénzt illetően, melyet az alapító Hermann Weil bocsátott rendelkezésre, mind pedig az eszmét tekintve, amely fiától, Felix Weiltől és barátaitól származott. A köz – ebben az esetben a porosz kulturális kormányzat – támogatása viszont azt eredményezte, hogy a vonakodó egyetem végül elfogadja az ellenszenves betolakodót.

A Társadalomkutatási Intézet eseténél kevésbé ismert, ám azal több tekintetben összevethető annak a Kultúrmorfológiai Intézetnek a története, amelyet röviddel az első világháború után Leo Frobenius alapított Münchenben, és amely 1925-ben, egy évvel a Társadalomkutatási Intézet megnyitása után átköltözött Frankfurtba. Az ugyancsak Frobenius alapította Afrika Archívummal ez olyan magánintézetet alkotott, amely kizárólag tagsági díjakból, adományokból és hasonlókból tartotta fenn magát. Az intézet, akárcsak a frankfurti egyetem, a pénz elértéktelenedésének esett áldozatul. Már a feloszlítás, vagyis az Afrika Archívum gyűjteményeinek egyesült államokbeli eladása fenyegette, amikor a frankfurti polgárok egy csoportja latba vetette befolyását, hogy az intézet, az archívum és az alapító, Frobenius Frankfurtba hozattassék. A kezdeményezés három férfiútól eredt: Karl Kotzenbergtől, Julius Ziehentől (az egyetem egyik alapítójától), a Wilhelm Merton alapította pedagógiai tanszék vezetőjétől) és a *Frankfurter Zeitung* kiadójától, Heinrich Simontól (akinek Frobenius az Alsó-Majna rakparton szomszédja lesz aztán, és ez időtől az ő kiadója, a Societäts-Verlag jelenteti meg Frobenius könyveit). A három úrnak sikerült Frankfurt városában, azaz Ludwig Landmann polgármesterben fölkeltetni az érdeklődést az ügy iránt. 1924 decemberében a magisztrátus küldöttsége elutazott Münchenbe, és meggyőződött róla, hogy Frobenius, bár viták övezik alakját, akadémiai körökben mégis tekintélyes tudósnek számít, és azzal a javaslattal tért haza, hogy hozzák Frankfurtba őt. Ezt követően Frankfurt városa és Frobe-

nius a következő, szerződésben rögzített megállapodásra jutottak: Frankfurt, 260 ezer birodalmi márkáért, melyet évenkénti részletekben törleszthetett, megszerezte Frobeniustól az Afrika Archívum állományát (könyveket, kéziratokat, kivonatokat, térképeket és mindenekelőtt az egyedülálló képgyűjteményt). A gyűjtemény és az intézet a Thurn és Taxisoknak a *Frankfurter Zeitung* épületével szemben álló palotájában kapott új otthont, vezetője Leo Frobenius maradt, aki ennek fejében évi 6 ezer birodalmi márká költségtérítést kapott. A távolabbi jövőt illető tervek szerint az Afrika Archívum a Néprajzi Múzeumhoz került volna; később (1933 után) valóban Frobenius lett a múzeum igazgatója. Az egyetemi kapcsolatot, melyhez ragaszkodott, akképp teremtették meg, hogy Frobenius előadói megbízást kapott a filozófiai tanszéken.

Szembeötlők a Hermann Weil és a Leo Frobenius alapította intézetek közös vonásai. Mindkét intézetnek tisztán magánkezelésű szolgáltatások szolgáltak alapjául, s valamiféle laza kapcsolatot kerestek az egyetemmel, hogy bizonyosfajta akadémiai elismertséghez jussanak, ám mégsem kívántak oly szoros köteléket, hogy az függetlenségüket veszélyeztesse. Mindkét intézetnek sajátos kutatási területe volt, és mindkettőben olyan módszereket alkalmaztak, melyeket az intézményesült tudomány elvetett, vagy legalábbis fölöttébb bizalmatlanul szemlélt. A frankfurti delegációnak például, Münchenben tett tapogatózó látogatása során, egy Frobenius iránt jóindulattal viseltető földrajztudóstól, Karl Haushofertől arról kellett értesülnie, hogy Frobeniusban „25 százalék zsenialitás, 50 százalék tudomány és 25 százalék reklám”⁹ keveredik. Egy egyetemi belső szakvélemény óva intett Frobenius tanári megbízásától, hangsúlyozván, hogy ezen az egyetemen már épp elég komolytalan tudományt művelnek -- alig burkolt célzásként a röviddel korábban megnyitott Társadalomkutatási Intézetre: „A frankfurti egyetemet a túlságos és a szó rossz értelmében vett népszerűsítés veszélye fenyegeti. Frobenius tevékenysége éppen abba a fejlődési irányba vág, amelyet semmi esetre sem támogathatunk tovább.”¹⁰

⁹ Stadtarchiv, Magistratsakte Nr. 1522/I.

¹⁰ W. Behrmann professzornak a dékánokhoz írt szakvéleménye 1924. V. 24-én. Stadtarchiv, Magistratsakte Nr. 1522/I.

Ha a Weil- s a Frobenius-féle intézet hasonlítottak is egymásra abban, hogy az egyetemen kívül jöttek létre, és az egyetem gyanakvással szemlélte őket, azért jelentős különbségek, sőt ellentétek is voltak köztük. Ezek a különbségek és ellentétek az anyagi ügyektől a világnézeti kérdésekig terjedtek. A Társadalomkutatási Intézet tetemes pénzeszközök fölött rendelkezett, úgyhogy nemcsak önmagát tudta eltartani, hanem még az egyetemet is támogathatta, ami végső soron egyike volt az okoknak, amiért az egyetem az Intézetet, melytől idegenkedett, kész volt befogadni. A Kultúr-morfológiai Intézet ezzel szemben koldus-szegény volt, amikor, teljes egészében közpénzekre utaltan, Frankfurtba költözött. Kutatási területüket, megismerésbeli érdekeltységüket és módszereiket illetően a két intézet még inkább különbözött. Némely tekintetben a szociológusok és georgeánusok ellentéte ismétlődött meg itt. A Weil-féle intézetet a társadalom érdekelte, elősorban a nyugati társadalom, különösképpen a remélt átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A Frobenius-intézet az Európán kívüli, mindenekelőtt az afrikai társadalmakat vizsgálta, mégpedig inkább Spengler – Frobenius egykori munkatársa és barátja –, mint Marx által ihletetten. Frobeniust baráti szálak fűzték Walther F. Ottohoz és Karl Reinhardhoz, a két frankfurti georgeánushoz; arról azonban nincs tudomásunk, hogy bármiféle kapcsolatban állt volna a Társadalomkutatási Intézettel. Kissé pongyola módon a Társadalomkutatási Intézetet a racionalizmus, a Kultúr-morfológiai Intézetet az irracionális mellett elkötelezett intézménynek mondhatnánk. Amott olyan fogalmak uralkodtak, mint a kritika, dialektika, analízis, politika, emitt a beleérzés, lényeglátás, intuíció, elragadtatottság megfoghatatlanabb fogalmai. Ám éppen ebben az ellentétességben lett egymásra a két intézet mégis újra meg újra. Nem csak azért, mert az akadémiai mérsékeltek egyaránt elutasították őket – tudományos-filozófiai és politikai utóhatásukban is érintkeztek, illetve szembekerültek egymással. A *kritikai elmélet*, amely a Társadalomkutatási Intézetből származott, a hatvanas években a nyugati világ tiltakozó mozgalmainak lett ihletője, a frankfurti Frobenius-intézet pedig – a hatvanas évek történetének margi-nális epizódjaként – egyszeriben e mozgalmak heves támadásainak ösztüzébe került. A másik oldalon Frobenius *paideuma-*

tana, a világhabórok keletkezésének a két világháború között született, intuitív-irracionális magyarázata, a gyarmati felszabadulás időszakában kinyilatkoztatásként hatott egy egész afrikai értelmiségi nemzedék számára. Leopold Senghor, akinek „négritude”-fogalma fontos szerepet játszik, illetve játszott az afrikai öntudatban, így fejezte ki háláját: „Frobeniust senki nem múlta fölül abban, ahogy Afrikát a világ és persze az afrikaiak számára érthetővé tette... Nem másnak, mint Frobeniusnak – még csak nem is Bergsonnak – köszönhetjük az intuitív szemlélet megmentését. Ő indított bennünket arra, hogy más szemmel nézzünk a filozófiára, és fölfedezzük, hogy a görögök mindennél többre tartották az intuitív szemléletet, és hogy Descartes az érzést az ész alkotórészének tartotta.”¹¹ Amikor Senghor 1968-ban, az európai tiltakozó mozgalmak tetőpontján, Frankfurtban átvette a Német Könyvkereskedők Béke-díját, a kritikai elmélet lelkesítette diákok tiltakozni vonultak az „imperializmus lakája” ellen, akinek négritude-fogalma számukra a kolonializmus burkolt formája volt csupán. Hosszú menetelés után ekképp találkozott össze és ütközött meg a történelem majdhogynem csúfondáros színrevitelében az, ami valaha itt, a két intézetben eredt.

Ám túlságosan előreszaladtunk. Térjünk vissza a húszas évekhez, s próbáljunk meg meggyőző választ találni a kérdésre, miért Frankfurt volt, lehetett az a város, miért Frankfurtnak kellett lennie annak a városnak, ahonnan a két intézet és a két gondolkodásmód eredt. Hogy ez több volt pusztán véletlennél, az már a korábban vázolt keretfeltételekből – a nem sokkal korábbi egyetemalapításból, az egyetem társadalomtudományi tradíciójából, a polgári alapítványok hagyományából, a porosz kulturális kormányzat fölvilágosultságából – kitűnhetett. Ám az efféle általános előfeltételekhez valami sajátosnak is társulnia kellett, hogy úgy mondjuk, támadnia kellett egy szikrának ahhoz, hogy egy olyan kézzelfogható jelenség, mint amilyen egy intézet, létrejöhessen. Ha nincs Weil, a gazdag gabonakereskedő, aki egy intézetet akart és tudott pénzelni a fia kedvéért, és nincs Frobenius, egy csőd fenyegette intézet tulajdonosa, akkor a két vállalkozás

¹¹ Leopold S. Senghor: *The Lessons of Leo Frobenius*. In: Leo Frobenius – An Anthology. (Ed. by Eike Haberland.) Wiesbaden, 1973, VII–IX.

aligha jöhetett volna létre, legalábbis nem Frankfurtban. Bármily különböző volt is Weil és Frobenius anyagi helyzete, a két személyiségben volt valami közös, ami figyelmet érdemel.

Weil és Frobenius gründolók voltak, self-made manek, akik – mindegyikük a maga módján – vállalkozásokat építettek föl. Hogy Weilt a gabonakereskedés multimilliomossá tette, míg Frobenius csak élete végén, gyűjteményét eladva jutott némi tőkéhez, az ebben az összefüggésben nem lényeges. Bennünket az a szenvedély érdekel, amellyel üzleteiket bonyolították, és az az indulat, amely a német szűkösségből nemzetközi vagy egzotikusan távoli tájak felé hajtotta őket. A fiatal Weil sorsában ez az indulat a kivándorlás klasszikus formájában öltött testet. Életrajza csaknem schliemanni: fiatal kereskedősegédként Argentínába küldték, hamar önállósította magát, nemzetközi méretűvé építette ki üzletét, évek múltán egészségügyi okokból (lásd a „Szifilisz” címszót) visszatért hazájába, ahol pazar villát építtetett magának, majd alapítványtevéként és mecénásként fejezte be életét. Frobenius esetében ez az indulat egy olyasfajta kutatói élet nem kevésbé klasszikus formájában mutatkozott meg, amely a kezdetektől a gyermeki álmok megvalósításának szolgálatában állt. Az Afrika Archivum alaptökéjét az ifjú Frobenius gyűjteményei adták. Frobenius egyébként soha nem érettségizett le, amiként Weil sem; az afrikai expedíciók pedig az európai szűkösség elől való szökés Frobeniusra valló formáját nyújtották: a felfedező és a kalandor jellemének olyan keveréke nyilatkozott meg vállalkozásaiban, amely inkább Stanley XIX. századába illett, és ez volt az egyik oka, amiért a kollégák oly bizalmatlanul szemlélték őt. (Az angolszász etnológiában korántsem lógott volna ki ennyire a sorból.) Ha Frobenius inkább a XIX. század Afrika-utazójára emlékeztetett, mint terepkutatást végző modern etnológusra, akkor az öreg Weil, közelebbről szemügyre véve, inkább Gobseck-szerűen balzaci tőkésfigura volt, mintsem XX. századi vállalkozó. Az áru, mellyel kereskedett, számára nem volt közömbös és fölcserélhető, hanem világtörténeti jelentőséggel bírt. Akár egy római imperátor, a gabonát a politika alapzatának tekintette. Fiának, Felixnek kiadatlan emlékirataiban olvasható az a jelenet, amelyet nyilvánvalóan ő mesélt el Argentínába érkezéséről, és amely elárul egyet s mást a gaboná-

hoz fűződő kapcsolatáról: „Örökre beleivódott az a benyomás, amelyet az argentin gabonaföldek első megpillantásakor szerzett. Steinfurtban [Weil szülőhelyén – *W. S.*] apró, az öröklésben egyre zsugorodó árpaföldekhez szokott. Argentínában láthatott először kilométereken át húzódó árpaföldeket. A kalászkok oly peckesen sorakoztak, mint a porosz katonakirály katonái. Apám argentin kísérője megértette a lelkesült fiatal németet: »Hermann – mondta –, ez a mi hadseregünk. Ezzel harcolunk...«”

Az első világháború alatt Weilnek – a német admirális tanácsadójaként – alkalma nyílt a gabona világkereskedelmét illető tudását és álmait a legmagasabb szinten előterjesznie. Ludendorffnak, Moltkénak és II. Vilmosnak írt jelentéseiben ismételt az antant összeomlását jósolta meg, gabonaellátásának elégtelenségére hivatkozva. Az ugyan, hogy „az angolok hat hétig sem bírják”, éppoly kevésbé igazolódott, mint az a másik előrejelzése, hogy „néhány hónapon belül az élelmiszerhiány következtében a többi antantországban is forradalom várható”.¹² Weil azonban, bár e „víziói”, tekintettel a német ellátási helyzetre, groteszknek mondhatók, mégsem volt „csaló”, noha akkoriban annak neveztek (lásd a „Csaló” címszót), inkább csak olyasvalaki volt, akit elvakított vesszőparipájához fűződő szenvedélye. Alkalmasint ezzel a Weilben mint üzletemberben lakozó szenvedélybeli-eszmei többlettel magyarázható, hogy a háború után elvállalta a marxista társadalomkutatás mecénásának szerepét. A gabonakereskedelem és társadalomkutatás társulása így talán nem is olyannyira véletlenszerű, mint amilyenek mind ez idáig a Társadalomkutatási Intézettel foglalkozó történetírás látta. A hiányos gabonaellátás kiváltotta forradalom próféciája és egy olyasfajta intézet anyagi támogatása között, melynek kutatási tárgya a társadalmi forradalom, nem húzódott áthidalhatatlan szakadék.

A szenvedélynek és eszmei emelkedettségeknek, mellyel Weil bonyolította gabonaüzleteit, meghökkentő analógiájával vagy el-lentétével szolgál az az üzleties szellem, mellyel Frobenius vezette intézetét, illetve szervezte meg kutatóútjait. Weillel ellen-

¹² Ulrike Migdal: *Die Frühgeschichte des Frankfurter Instituts für Sozialforschung*. Frankfurt – New York, 1981, 17.

tétben ő – vélhetőleg – többnyire pénzzavarban volt, ám ugyanakkor mindig a maga ura; nem hivatalt válláló vagy alkalmazásban álló tudós volt, hanem tanult üzletember. Személyes státusán az sem változtatott, amikor Frankfurt városa átvette az intézetet. Az archívum eladásából származó tőke hozadékából élt, valamint az évi 6 ezer birodalmi márka „költségterítésből”, melyet a város fizetett neki. És Frobenius mindig is értett hozzá, miként kell vállalkozásaihoz a legkülönbélebb pénzforrásokat fölkeresnie. Kora kapitalista csalfintással és aggálytalansággal, nemritkán a még megengedhető peremén egyensúlyozva értékesítette expedícióinak szerzeményeit. Állandóan híresztelések terjedtek el arról, hogy a régészeti leleteket, melyekre Frankfurt városának elővételi joga volt, egyebütt adta el. A *Frankfurter Zeitung* 1929. december 6-án megjelentetett egy Dél-Afrikából keltezett hírügynökségi jelentést, mely szerint „a dél-afrikai kormány kutatási célokra egymillió márkát bocsátott... a pillanatnyilag Indiában tartózkodó német Afrika-kutató, Leo Frobenius rendelkezésére”. A Frankfurtban nagy izgalmat keltő jelentést egy héttel később mint téves értesülést cáfolták ugyan, ám soha nem derült ki, mi lehetett a dolog mögött. Két hónap múltán, midőn a dél-afrikai parlamentben egy interpelláció foglalkozott az esettel, *annyi* mindenestre kiderült, hogy Frobenius közelebről meg nem határozott ellenszolgáltatásokért tekintélyesebb összeget kapott a dél-afrikai kormánytól. Ezek az események csakúgy föltáratlanok maradtak, mint a rhodesiai gyarmati kormányzat ama szemrehányása, mely szerint Frobenius egy kisebb aranyeletet vitt volna ki az országból, jogtalanul.

E szabálytalanságok egyikének sem voltak bűnügyi dimenziói; Frobenius nem az a fajta ember volt, aki így próbált volna meggazdagodni. Ügyletei mindig az intézetet, az expedíciót szolgálták, és az intézet munkatársait, akikért, mint holmi feudális hűbérúr vagy kora polgári családfő, felelősnek érezte magát.

Bármennyire különbözött is Weil és Frobenius társadalmi-gazdasági helyzetét tekintve egymástól, ugyanabból a fából faragták őket. Egyformán vegyült bennük az üzleti érzék, a vállalkozói szellem és a küldetésük iránti szenvedélyes odaadás. Egyikőjük sem volt éppen szakmája jellegzetes képviselőjének mondható, szépen fejlett, komolytalan hajlamokkal gyanúsítható indi-

vidualisták voltak, majdhogynem különcök, akik inkább illettek volna a XIX., mint a XX. századba, inkább illettek volna a „robber baron”-ok Amerikájába vagy a „merchant adventurer”-ek Angliájába, mint éppen Németországba, ahol a tudomány és a gazdaság egyaránt kevésre becsülte a kalandorokat.

Ez okokból fakadt talán, hogy épp Frankfurt kínálkozott föl e férfiaknak. Mert Frankfurt volt Németországban a hagyományait és gazdasági hatalmát tekintve *legpolgárabb* város, mely öntudatában és életstílusában ugyanakkor még csaknem töretlenül a XIX. századhoz tartozott. A Weilek és Frobeniusok, valamint a város ízlésbeli és érzületbeli titkos összetartozása, amazok vonzalma és emennek készsége, hogy befogadja az efféle szabású személyiségeket, természetesnek tetszhet.

2. Az eltűnt zsidóság nyomában: a Szabad Zsidó Tanház

„Minél inkább vagyunk zsidók, annál valóságosabbak lehetünk, és annál többet nyomunk a latban.”

Franz Rosenzweig

A frankfurti zsidó közösség, a berlini után a legnagyobb Németországban, az első világháború után 30 ezer lelket számlált, másképp kifejezve: a város összlakosságának 6 százalékát tette ki. A polgári rétegekben jóval magasabb volt ez az arány. S éltek emellett Frankfurtban olyan zsidók is, akiket e számok nem jeleztek: az úgynevezett keleti zsidók, akik a háború alatt és a háborút követő években a lengyel pogromok elől menekültek nyugatra; számukra Frankfurt átmenő állomásként szolgált az Egyesült Államokba vezető úton, vagy pedig, egyfajta vendégmunkási státust nyújtva nekik, lakóhelyükké vált.

Az őshonos polgárok a jól ápolt Westendet kedvelték, a keletről bevándoroltak a jóval kevésbé ápolt Ostenden laktak. Ám bármily hatékonyan válaszotta is el egymástól a két lakókörzetet a közbül fekvő belváros, az 1918-at követő években egyfajta felfokozott földalatti kapcsolat alakult ki közöttük. Noha az asszimilált, jól szituált és liberális polgárságnak egyáltalán nem akardzott – akárcsak a legcsekélyebb mértékben is – kapcsolatba kerülni a keletről hívatlanul érkezett ágrólszakadtakkal, e polgárság 1900 körül született és a háború végén felnőtt korba lépő gyermekei másként érezték. Furcsa mód megigézték őket az Ostend új lakói.

Keleti zsidó reneszánsz

A német zsidók a XIX. század folyamán egyre inkább németnek tartották magukat, s egyre kevésbé érezték magukat zsidó-

nak. Abbéli igyekezetükben, hogy tökéletesen hasonuljanak a német kultúrához és társadalomhoz, kínosan kerültek mindent, ami valamiképp a „gettózsídó” gúnyrajzszerű alakjára emlékeztethetett volna. Oly messzire mentek ezen igyekezetükben, hogy maguk is megrajzolták a „rossz zsidó” alakját, az antiszemita propagandától már-már alig megkülönböztethetően. A „keleti zsidó” a jidliző, németül rosszul, valamiféle jiddis keveréknyelven beszélő „idegen” zsidót jelentette számukra, aki mosdatlan és ápolatlan, nem európai módra öltözködik, hanem meghatározhatatlan keleties öltözetet visel, és nem tagja a nyugati civilizációjú társadalomnak, annak a társadalomnak, melyhez tartozni ildomos.¹

Amikor a XIX. század vége felé kitűnt, hogy a művelt nyugati és a műveletlen keleti zsidóknak ez a zsidók közt elfogadott megkülönböztetése nem lágyítja meg az antiszemita propaganda szívét, megkezdődött a kép revíziója. A cionista mozgalommal, a nacionalizmus e zsidó változatával együtt járt egy sajátosan zsidó „népiség” fölfedezése, és ekképp már nem váratott sokáig magára a „keleti zsidó” átértékelése. Minthogy a zsidó folklór az évszázados asszimiláció után Nyugat-Európában már nem volt eleven, a figyelem természetszerűen kelet felé fordult. Martin Buber az elsők között volt – még az első világháború előtt –, akik a keleti zsidó kultúrát ebben az új megvilágításban vették szemügyre. A világháború, pontosabban a galíciai front élményei nyomán aztán seregnyi fiatal német zsidónak nyílt fel a szeme, vagy, ha tetszik, seregnyi fiatal német zsidónak „állt át” a látása. Először tapasztaltak meg saját érzékeikkel egy olyan zsidó kultúrát, amely még nem töredezett szét, nem az asszimiláció nyomán csaknem kihunytt maradványkultúra volt, hanem zárt és fölöttébb eleven népi kultúra. Olyan élmény volt ez, amely talán leginkább a nyugati baloldali értelmiségieknek a húszas és harmincas években a Szovjetunióba tett zarándoklataihoz hasonlítható. A zsidó népdal, színház, irodalom és zene, melyet a német zsidók majdhogynem etnológusként fedeztek fel

¹ A keleti zsidókról kialakult képről s annak átértékelődéséről lásd Sander Gilman: *The Rediscovery of the Eastern Jews: German Jews in the East, 1890–1918*. In: *Jews and Germans from 1860 to 1933*. (Ed. by David Bronsen.) Heidelberg, 1979.

Lengyelországban, elragadtatással töltötte el őket, és ebbe az elragadtatásba némi irigység is vegyült – hiszen az eladdig megvetett keleti zsidó kultúra hirtelen autentikus és eleven kultúrának tetszett, saját nyugati kultúrájuk pedig szegényesnek és sápatagnak. Az ifjú Arnold Zweig, aki a galíciai front katonájaként osztozott ebben a kollektív élményben, 1920-ban megjelentetett egy könyvet – *Das ostjüdische Antlitz* –, amely a későbbiekben ennek az átértékelődésnek a kiáltványa lett. A keleti zsidó e könyvben mint a voltaképpeni zsidó jelenik meg előttünk: „Tudjuk, apáink ama férfiak közül valók voltak, akiket ma Litvánia, Lengyelország és Galícia városaiban látunk; habár nem is tudjuk, ők is Frankföld dombvidékeit és a német síkságot lakták egykor, akárcsak mi. Ma különböző nyelvet beszélünk, más gondolatokat gondolunk, másfajta zsidóságot élünk, másfajta ételleket eszünk, más mértékkel mérünk, lelkünk egy részét beváltottuk Európánál, zsidóságunk egy részét adva érte. Nem egész öt nemzedéken keresztül az európai sors formált bennünket, Európa szabadsága és friss levegője, fenséges művészi értékei, öszszeolvastzó és a sajátunktól megfosztó lélegzete: s most már a legerősebb szorongatottság szükségeltetett ahhoz, hogy eszmélni kezdjünk, a szív szorongatottsága, az emlékezet szorongatottsága és az arc szorongatottsága: mert a zsidó szigorú, lemondó és előretekintő arcát, azt az arcot, amely tanúja volt az idő tehetlenségének és az akarat kiválasztotta nemzeti szubsztancia romolhatatlanságának, egy északi Levante kereskedőjének szivacsos, elmosódó és megkülönböztethetetlen ábrázatává tette a szűkség, olyan arccá, mely eltűnésre ítéltetett a nagyvárosok örök jelenének iszapjában... De a vén keleti zsidó megőrizte az arcát. Mendele novelláiból tekint ránk ez az arc: hűségesen és álmodozva, olyan tisztasággal, mely csak a buzgó ténykedésről és annak gyümölcseről való lemondás árán nyerhető el.”²

Az az antiintellektuális, civilizációellenes, sőt, „völkisch” alaphang, melyet eltéveszthetetlenül kihallani az ifjú Zweig e himnuszából, a cionista mozgalom számos traktátusában fölhangzik. A keleti zsidóknak a nyugatiak körében betöltendő „missziójáról” esik szó e traktátusokban, és arról a reményről,

² Arnold Zweig: *Das ostjüdische Antlitz*. Berlin, 1922², 13–14.

hogy „ezáltal a zsidó élet erőre kap és föllendül Németországban, és a német zsidókban újra föléled a zsidó szellem. Mert a keleti bevándorlókban erőteljesen lüktet a zsidóság, és képes ifjonti erejét másokba is átplántálni.”³

E rajongás csendesülő hullámai érték el 1918 után a frankfurti Westendet – ugyan nem a polgárságot, az hűvös maradt, és megőrizte a távolságot mindennel szemben, ami a keleti zsidóságra utalt, hanem a fiatal entellektüelek egy részét. És a rajongás e tájon valamiképpen higgadtabb, közvetettebb volt, a keleti zsidó-hászid hagyomány nem nevezetett néven, inkább csak hangulati aláfestésül szolgált.

Mi történt hát a Westenden?

Egy csaknem ötvenéves, konzervatív rabbi, akiben élt némi rokonszenv a cionizmus iránt, mágikus erővel vonzotta magához az ifjakat, azokat, akik épp a liberális-asszimilált szülői ház elleni rebellió életkorába léptek. Ezek közé az ifjak közé tartozott Siegfried Kracauer, Erich Fromm, Leo Löwenthal és Ernst Simon. Nehemias Anton Nobel, a rabbi sztár volt a zsidó közösségben, prédikációi úgy ragadták magukkal a közönséget, mint az operaáriák. Talán Franz Rosenzweig idézte fel a leghívebben Nobel prédikációinak igézetét: „Mi is hát ez? Nincs rá hasonlat. Csak a legmagasztosabbhoz hasonlíthatnám. E gondolatok végtére is akár saját gondolataim is lehetnének, ilyen szónoki képességgel rendelkeznek talán mások is, de van valami, ami túl van mindezen, valami végső, az egész ember elragadtatottsága: nem csodálkoznánk, ha hirtelen a levegőbe emelkedne és eltűnne, nincs semmi, amit e pillanatokban megtenni ne merne, nincs szó, mely e szájából e pillanatokban ne hangzana igaznak.”⁴ Habár a frankfurti polgárok rabbijuk prédikációinak valóban csak úgy adták át magukat, ahogy operai élményeknek szokás, vagyis hatásuk a zsinagóga elhagyásával véget ért, az ifjúságra Nobel személyisége tartósabban és mélyebben hatott. Hogy szellemi értelemben teljességgel „nyugati zsidó” volt, és magát legalább felerészben a német kultúra lekötelezettjének vallotta (Goethe ki-

³ Lazarus Friedmann: *Die Emanzipation der Ostjuden und ihr Einfluß auf die Westjuden*. Frankfurt, 1917, 32.

⁴ Franz Rosenzweig levele Gertrud Oppenheimhez, 1921. X. 5.

tűnő ismerőjének tartották), ebben az összefüggésben másodlagos jelentőségű volt, illetve szóba sem került. Mint Caesar Seligmann, Nobel rabbi kollégája mondta, a „misztikus varázslat titokzatossága” övezte személyiségét; tanítványa, Leo Löwenthal emlékezetében Nobel a „misztikus vallásosság, a filozófiai alaposág és a fiatalemberek iránt érzett, többé-kevésbé elfojtott homoszexuális vonzalom egyfajta furcsa keverékét”⁵ testesítette meg. Oskar Wolfsberg írta néhány évvel Nobel halála után, méltatására tett kísérletében: „mester és tanítvány nyugati fogalmak szerint fölfoghatatlan bensőségességgel kapcsolódott egymáshoz, viszonyuk népünk klasszikus korszakait idézte.”⁶

Amikor 1922 januárjában, néhány hónappal ötvenedik születésnapja után (melynek alkalmából tanítványai himnikus hangvételű emlékkönyvet nyújtottak át neki), Nobel váratlan hirtelenséggel meghalt, a nekrológok egyhangúlag személyiségének és a tanítványokhoz fűződő viszonyának hászid-keleti zsidó vonásait emelték ki. „Az például, hogy a frankfurti Kék-Fehér [cionista ifjúsági szövetség – *W. S.*] tagjai csaknem kivétel nélkül második apát és tanácsadót tiszteltek benne, kifejezetten hászid színezetű kapcsolatra utal, ahogy Nobel rabbi egész személyiségében egyáltalában is erős és igazi hászid hatás mutatkozott meg” (*Jüdische Rundschau*, 1922. január 31.). A *Neue Jüdische Presse*-ben Nobel egyik tanítványa, vélhetőleg Erich Fromm (a cikket a Leo Baeck Intézet újságkivágatán egy utólagos bejegyzés neki tulajdonítja) azt írta, hogy Nobel képes volt meglátni és felmutatni a „zsidóság lelkét”, „ám ami megigézett bennünket, nem az volt, amit tudott, hanem az, hogy megélte, amit mondott, és csak azt mondta, amit megélt” (*Neue Jüdische Presse*, 1922. február, 5. sz.).

Alkalmasint csak az 1918 és 1922 közé eső expresszionista években volt lehetséges, hogy egy fiatal generáció vallásos-misztikus rajongásként vigye végbe apa elleni lázadását, és egy karizmatikus rabbit fogadjon pótapjává. Nobel korai halálát mind-

⁵ Leo Löwenthal: *Mitmachen wollte ich nie. Ein autobiographisches Gespräch mit Helmut Dubiel*. Frankfurt, 1980, 19–20. A szerzőnek adott interjúban Löwenthal „rajongó és karizmatikus viszonyról” beszélt.

⁶ O. Wolfsberg: *N. A. Nobel. Versuch einer Würdigung*. Frankfurt, 1929, 30.

két fél szempontjából a kegyelem jelének kell tekintenünk, hiszen elkerülhetetlen lett volna a kiábrándulás a bálványból, és az elfordulás tőle. A judaizmus, melyet idealizáltak, és a pótapa, akit tiszteltek, csak első fejezetét alkothatta e fiatal generáció nevelési regényének. A rajongó emelkedettséget az evilági felé való odafordulásnak kellett követnie, ahogy az expresszionizmusra az új tárgyilagosság következett.

Nobel halálával feloszlott a köré gyűlt fiatalok csoportja. Erich Fromm, Leo Löwenthal és Ernst Simon Heidelbergbe mentek, ahol egyetemi tanulmányaik alatt pszichoanalízisen is áttestek; az analízis Fromm és Löwenthal esetében a judaizmustól való teljes elszakadáshoz vezetett. (Frieda Reichmann rendelését, aki e két Nobel-tanítvány közös analitikusa volt, ez okból tréfásan „psichotorapeutikumként” emlegették. Fromm odáig ment, hogy feleségül vette analitikusát.) Siegfried Kracauer Frankfurtban maradt, s a film iránt kezdett érdeklődni. És Frankfurtban maradt még valaki a Nobel köré gyűltek közül, aki korát és érzelmeit tekintve nem tartozott ugyan soha igazán hozzájuk, de aki e kapcsolatot mégis ugyanolyan fontosnak tartotta, mint amilyen fontossá később a zsidó gondolkodás számára az vált, amit ő e körben tanult.

Franz Rosenzweig

„Engem személy szerint iszonyatosan érint. Létezését annyira beépítettem az életembe, hogy most minden összeomlással fenyeget” – így írt Franz Rosenzweig Nobel haláláról értesülve egy barátjának.⁷ Néhány nappal később már higgadtabban szemlélte kapcsolatukat. „Őn nem tudhatja, hogy is voltam Nobellel – írta egy másik barátjának, aki őt a rabbi föltétlen hívének tartotta –, s elsősorban kapcsolatunk árnyoldalait nem ismerheti. Csak a talmudi zsidót tiszteltem benne, nem a humanistát, csak a költőt, nem a tudóst, csak a prófétát, nem a filozófust... Abban, ahogy másokra hatott, a varázssital íze mellett mindig éreztem a hozzákeveredett méreg ízét is.”⁸

⁷ Levél Rudolf Hallóhoz, 1922. I. 25.

⁸ Dátálatlan, 1922 januárjának végén keletkezett levél Joseph Pragerhez. In: *Briefe*. Berlin, 1935, 420–421.

Ki is volt hát Nobelnek ez az odaadás és elutasítás között ingadozó tanítványa?

Franz Rosenzweig 1886-ban született Kasselban, liberális nagypolgári családból származott, a német kultúrához való csaknem teljes asszimiláció mintapéldáját nyújtó környezetből. Eleinte úgy tetszett, ő is a családtörténet megszabta utat fogja bejárni. Filozófiai és történeti stúdiumai, melyeket olyan korifeusoknál végzett, mint Heinrich Rickert, Hermann Cohen és Friedrich Meinecke, a német szellemtörténetben magát otthonosan elfészelt tudósra utaltak, akinek az akadémiai pályafutást mintha a testére szabták volna. Hegelnek szentelt kétkötetes munkája (*Hegel und der Staat*) ma is a német akadémiai filozófia alapl művei közé tartozik. Úgy tetszett, Franz Rosenzweig is arra az útra lép, melyet két unokatestvére is választott, mármint hogy asszimilációját a kikeresztelkedéssel teszi teljessé. Ám röviddel a háború kitörése előtt bekövetkezett a száznyolcvan fokos fordulat. A zsidó hagyomány tanulmányozása, amelyet a keresztény hitre térés előtt afféle utolsó kötelességként rótt ki magára, megfordított előjelű damaszkuszi út lett, a kikeresztelkedésről való lemondást vont maga után a zsidósághoz való visszatérés kedvéért, mégpedig annak minden következményével. Az egyik következmény az volt, hogy hátat fordított az akadémiai pályafutásnak: visszautasította Meinecke ajánlatát, hogy habilitáljon. Nem kívánt német filozófia- vagy történészprofesszor lenni, aki vallását tekintve történetesen zsidó; „zsidósságát” [*Jüdischkeit*] – ez az általa használt, kissé ügyetlen kifejezés – főfoglalkozásként akarta gyakorolni, avagy pontosabban: *élni*. Mert Rosenzweig ekkorra már a zsidóság életfilozófiai, sőt, egzisztencialista felfogását alakította ki magának, s ezért vonzódott Nobel köréhez.

A világháborúban, a macedóniai fronton (szintén keleti front volt!) szolgáló altisztként írta meg a *Stern der Erlösungot*, azt a könyvet, amelyben leszámolt a német idealista filozófiával, és búcsút vett élete korábbi szakaszától. 1919-ben azért jött Frankfurtba, hogy Nobel, a rabbinikus tanító révén zsidó nevelődését tökéletesítse. A továbbiak maguktól adódtak. A helyzet, Rosenzweig derült és mulattató ábrázolásában, a következőképpen festett: „Mikor a háború után Eugen Mayer ügyvéd... ideköltözött [ti. Frankfurtba – *W. S.*], és elvállalta a hitközség jogtanácsosá-

nak hivatalát..., körülnézett az ügyben, mi is hiányzik a leginkább a közösségnek, s úgy találta, hogy egy zsidó népfőiskola... Megkérdezte, kihez is kell itt, Frankfurtban fordulnia az embernek, ha egy ilyesfajta tervet szeretne nyélbe ütni, s válaszképp Nassauer asszonyt említették neki [Paula Nassauert, aki a hitközség szociális gondozói tevékenységében vett részt – *W. S.*]..., s láss csodát a szóban forgó hölgynek, aki nyári kirándulása során a hegyvidéken összefutott Salzberger rabbival, »ugyanaz az ötlete támadt«. Ezek után hármásban bizottságot alakítottak, és a zsidó Frankfurt minden egyesületét és szövetségét meghívták egy előkészítő megbeszélésre. Az egybegyűltek, s ez frankfurtiaktól nem meglepő, alapvetően egyetértettek abban, hogy tekintetbe véve a zsidóság itteni dolgainak amúgy is kétségbevonhatatlan csodálatosságát, egy frankfurti zsidó népfőiskola nem pusztán fölösleges, hanem, mivel tartani kell attól, hogy »konkurenciát« támaszt, egyenesen káros vállalkozás volna. A három fabricatores doli ettől nem rettent vissza, az összes csökönyös egyesület számára képviselőt biztosítottak a bizottságban..., és ekképp 1920 januárjában vagy februárjában sor is kerülhetett az első öthetes kurzusra... Így kezdődött a dolog, és így is akadt volna el egy vagy két évfolyam után, ahogy elakadt Münchenben, Breslauban, Berlinben, mindenütt, ahol a zsidó népfőiskolák végképp bezárták kapuikat, vagy nyomorúságosan tengődtek csupán, hiszen – adventavit asinus, pulcher et fortissimus. 1919 őszén meglátogattam Eduard Strausst [Rosenzweig munkatársa és barátja, akiről alább esik még szó – *W. S.*], és másodszor is ellátogattam... Nobelhez. Akkoriban sikertelenül kísérleteztem azzal, hogy megnősítsen, már nem is tudom, kivel, s amikor udvariasan, de határozottan elutasítottam, megkérdezte, nem akarnék-e legalább Frankfurtba jönni. A gondolat nem volt idegen tőlem... Azt mondtam Nobelnek: szívesen jönnek, de nem átutazóként, csak ha valamilyen hivatal vár rám. Amire Nobelnek eszébe jutott a népfőiskola, melynek gondolata ekkor a levegőben volt, és megígérte, mindent megtesz az érdekemben. Strauss, akit szintén föllelkesített ez a lehetőség, ugyancsak megígérte, hogy megtesz minden tőle telhetőt... Az ügy, mint minden igaz ügy, nem egyetlen, hanem számos forrásból táplálkozott. S minden azon múlt, sikerül-e ezeket a patakocskákat

közös mederbe terelni.”⁹ Más szóval, az ügyben érdekelt frankfurtiak úgy találták, tervezett népfőiskolájukhoz épp Rosenzweig a megfelelő ember, ő az, aki mindaddig színtelen-szagtalan vállalkozásuknak lendületet tud adni. Rosenzweig pedig fölcsillanni látta az esélyt, hogy a zsidó újjászületésről szőtt elképzeléseit megfelelő anyagi támogatással valóra váltsa. 1920 nyarán meggyeztek a teendőikben. Rosenzweigit kinevezték igazgatónak a népművelési intézménybe, amely kívánságára új nevet – Szabad Zsidó Tanház – kapott, és amelyet 1929-ben bekövetkezett haláláig irányított, bár betegsége ebben egyre inkább akadályozta.

A Tanház terve

Rosenzweignak a zsidó népművelésről alkotott elképzelése igencsak kevésbé emlékeztetett a német népművelő mozgalom eszményeire, sőt irányultságában szöges ellentétben állt velük. Nem főnről lefelé, hanem lentről fölfelé kívánta a műveltséget terjeszteni – ahogy Ernst Simon, Rosenzweig munkatársa írta visszatekintve: „Míg az általános német népművelő mozgalom szellemi vezetői a munkássággal törődtek, itt a nagypolgárságról volt szó”.¹⁰ Tekintettel a keleti zsidó reneszánszra, „lentről fölfelé” helyett talán találébb volna azt mondanunk, hogy „keletről nyugatra”. Magától Rosenzweigtől származik a megfogalmazás: „Délelőtt Keleten tanulok, délután Nyugaton tanítok.”¹¹ A háború alatt Rosenzweig is átélte a keleti zsidóság élményét, és ez az élmény döntő hatással volt rá. A varsói gettóban 1918 májusában tett látogatásáról írta a következőket: „A zsidó fiatalok csodálatosak, ennyi üdeség és elevenség láttán igazi faji büszkeség tölt el, ami pedig ritkán történik meg velem. A városban járva kelve mély benyomást tett rám a tömeges zsidó jelenlét.”¹² Mi több, Rosenzweig olyasfajta völkisch hangokat is hallat, mint e

⁹ Franz Rosenzweig: *Briefe und Tagebücher*. (Hrsg. Rachel Rosenzweig – Edith Rosenzweig-Scheinmann.) Haag, 1973, II. 849–850.

¹⁰ Ernst Simon: *Aufbau im Untergang*. Tübingen, 1959, 11.

¹¹ Reinhold Mayer: *Franz Rosenzweig. Eine Philosophie der dialogischen Erfahrung*. München, 1973, 100.

¹² Levél édesanyjához, 1918. V. 23.

korszak cionista megnyilatkozásai (noha ezeket általában semmire sem becsülte), amikor arról a „bomlásról” beszél, melynek állapotába „a zsidó néptest Németországban jutott”, amit föl kell tartóztatni.¹³

Az élményt azonban, melyet az őt érzelmeiben oly közvetlenül magával ragadó keleti zsidó élet keltett benne, hamarosan a zsidó művelődés – még a háború alatt kialakított – fogalmává szublimálta. A művelődés vált számára azzá a kincskereső varázsvesszővé, mellyel az elveszett és eltemetett zsidóság nyomába eredt. A zsidóságról alkotott fogalma abban különbözött a cionizmusétól – melyet egész életében „zseniális diagnosztikai eszköznek, de nagyon rossz gyógyszernek” tartott¹⁴ –, hogy számára nem a nemzeti vagy népi közösség volt a tét – bármily vonzónak látta is annak előtte a varsói gettóban –, hanem a szellemi közösség. Ezt azonban megint csak nem tisztán intellektuális, teológiai, vallásos szellemiségként értette, hanem egzisztenciálisan. Szemében a zsidóság a zsidó ember „zsidó volta”, „zsidósága” volt, az, ahogy az egyes ember használta és élte a zsidó tradíciót, ahogy az egyes ember találkozott szembe vele. Ha ennek fényében alaposabban megvizsgáljuk Rosenzweignek a zsidó művelődésről és a Zsidó Tanházzal alkotott elképzelését, szembetűnik, hogy itt nem a német népművelés alakváltozatáról, sőt még csak nem is a népművelésről alkotott fogalmunk megfordításáról van szó – arról, amiről Ernst Simon írt –, hanem a műveltség olyasfajta fogalmáról, mely leginkább a humboldti műveltségfogalomhoz hasonlít. Mert számára nem a tudás közvetítése volt fontos, s végképp nem az egyoldalú információátadás, mely a tevékeny tanár és a tétlen-befogadó tanítványsegreg között folyta, hanem tanár és tanítvány egyenjogú viszonya, melyben szerepet cserélhetnek. Amihez hozzátartozott a hivatásos tanárokról való lemondás. Rosenzweig szemé előtt a művelt dilettáns alakja lebegett, aki, egyszerre tanárként és tanítványként, magával hozza az iskolába szakmai ismereteit és élettapasztalatát. „Valami, ami nem szakmai és nem papos, nem polemikusan és nem apologetikus, tárgyilag és szellemileg egyetemese” –

¹³ Levél Gustav Löfflerhez, 1920. IV. 7.

¹⁴ *Kleinere Schriften*. Berlin, 1937, 80.

így jellemezte a Tanház kívánatosnak tartott karakterét;¹⁵ vagyis „éppen nem a zsidó szakember”-re van szükség, legalábbis „nem szakemberként, csak ha ő is elidegenült, otthont kereső, hazatérő”.¹⁶ A Tanháznak nem annyira tanodának kellett lennie, inkább találkahelynek, Rosenzweiget nem a tételes tudás érdekelte, hanem az eleven beszélgetés – ez az elképzelés némiképp a brechti tandrámák elképzelésére emlékeztet, melyek szintén nem tartalmakat akartak elsősorban a fejünkbe verni, hanem a szereplők szerepcseréje révén magatartásokat megtanítani. Ilyenformán a Tanház végső fokon csupán alkalmat kívánt nyújtani az eleven beszélgetésre, „társalgó” akart lenni, ahol az emberek bármikor „fogadóórát” tarthatnak. „Az egyetlen tér a társalgó..., nincs előszoba. A fogadóórának »nyilvánosnak« kell lennie. Aki betér, a társalgóban várakozik. Kivárja, amíg eljön a pillanat, hogy bekapcsolódjék. A fogadóórából beszélgetés lesz.”¹⁷

A gyakorlat

A Tanház 1920. október 17-én nyílt meg Rosenzweig avatóbeszédével. A tanítás rendje a népművelési intézetek modellje szerint alakult. Voltak előadások és munkaközösségek; hallgatónak az iratkozott be, aki csak akart, vizsga vagy egyéb kikötés nem volt. Az iskolának nem volt saját otthona, a frankfurti zsidó intézmények rendelkezésre bocsátott helyiségeit használta. Egyetlen állandó, rendszeres fizetést élvező alkalmazottja Rosenzweig volt, akit a középiskolai tanári javadalmazás szerint fizettek. A tandíj és a tanerők honoráriuma magasabb volt a népművelő mozgalomban szokásosnál.

Az első tanterv nyolc előadás-sorozatot és négy munkaközösséget ölelt fel. Rosenzweig, mintegy politikai okokból, bevonta előadóként a három frankfurti rabbit, Seligmannt, Salzbergert és Nobelt, akik a klasszikus és történeti zsidóságról adtak elő. Richard Lichtheim, a cionista politikus, bevezetést tartott a cioniz-

¹⁵ Levél édesanyjához, 1922. augusztus vége.

¹⁶ *Ansprache zur Eröffnung des Lehrhauses*. In: Schocken-Almanach, 1934–35, 57–58., valamint *Kleinere Schriften*. Berlin, 1937.

¹⁷ *Kleinere Schriften*. 91.

musba. A műtörténész Julius Hülsen „A Biblia korának művészeté”-ről adott elő, Eduard Strauss, Rosenzweig barátja, kémikus és bibliamagyarázó pedig „A pogányság, kereszténység és zsidóság misztikájáról”. A munkaközösségek témáját „A Szentírás olvasása” (Strauss) alkotta, valamint a „Beszélgetések az ateizmusról”, melyeket az a Richard Koch vezetett, aki 1922-től Rosenzweig kezelőorvosa volt. Maga Rosenzweig „A zsidó ember”-ről adott elő, tartott egy bevezető héber kurzust, és vezette a „Régi válaszok új kérdésekre” című munkaközösségi foglalkozást. Két év múlva így vonta meg a kezdetek mérlegét: „Előadásaimat nagy érdeklődés közepette (vagy száz ember előtt) kezdtem meg; kíváncsiak voltak rám, és alaposan csalódtak. Frankfurti tanári ténykedésem bukás volt. A kezdeti hallgatói létszámot soha nem értem el újból. Egyszerűen nem az voltam, akit Frankfurtban jó előadónak szoktak nevezni. A »szép előadást« állítólag az jellemzi, hogy az előadó szünet nélkül beszél, olyannyira, hogy amikor az óra vége felé fölbredünk, az a képzetünk támad, az illető egy másodpercre sem szűnt meg beszélni... Mindössze egy vagy két alkalommal sikerült valóban jó munkaközösségi foglalkozást tartanom. Nem tudom, min múltott a dolog. Talán mégiscsak túl erőszakos voltam.”¹⁸

Ha a tanár és tanítvány dialógusáról alkotott eszményéhez mérjük, Rosenzweig bizonyára kudarcot vallott. A Westend „Crêpe de Chine”-közönsége (lásd a „Crêpe de Chine” címszót), melyre egész frankfurti működése során panaszkodott, éppenséggel nem az egyívású intellektüelek remélt gyülekezete volt, hanem hagyományos értelemben vett polgároké – „premierközönség”, mondta egy ízben róluk –, s az ő világgépükben a tevékeny tanár és tétlen hallgató szerepének világos elkülönülése szilárd alkatelem volt. Rosenzweig hadra kelt, hogy e közönséget megnyerje magának, de kudarca mind mások, mind saját maga előtt hamarosan nyilvánvalóvá vált. „Megszállottja volt a tanításnak, az értelmezésnek, a dolgok világos kifejtésének. Ám képtelen volt arra, hogy érzékelje azokat a szellemi korlátokat, amelyeknek még akadémiakusan képzett emberek is a foglyai” – emlékezik vissza Nahum Glatzer, Rosenzweig munkatársa és későbbi

¹⁸ Levél Rudolf Hallóhoz, 1922. december. In: *Briefe*. 1973, 857.

életrajzírója. „Nem az ő nyelvükön beszélt, ők pedig az ő nyelvét nem értették. Hallgatói megéreztek ugyan valamit a nagyságából, de hát ő nem azt akarta, hogy csodálják, csupán azt, hogy megértsék. Volt valami megrendítő a helyzetben: ő, aki annyira hitt a dialógus erejében, egyoldalú monologizálásra volt kárhoztatva.”¹⁹ Rosenzweig kudarcát barátja, Victor von Weizsäcker egy előadáson tapasztalhatta meg: „Az Ótestamentum egyik fejezetét értelmezte, szellemesen, tüzzel, híveket toborozva, vádolva, meggyőzve. De a hallgatóság jobbára egyáltalán nem értette, miféle szellem akar feltárulkozni előttük. Túl nagy volt az aránytalanság zsenialitása és a jelenlévők közepszerűsége között. Látnivaló volt: a vallásos zsidóság felélesztése merő utópia.”²⁰

Ha Rosenzweignek a tanító és tanítvány dialogikus viszonyát érintő elképzelése utópikusnak bizonyult is – s azt kell mondanunk, előre látható volt, hogy annak fog bizonyulni –, mennyiben valósult meg a Tanház másik, kezdettől gyakorlatiasabb szándéka, tudniillik hogy a zsidó népművelés otthona legyen?

Fennállásának hat évében (bár hivatalosan csak Rosenzweig halálával, 1929-ben szűnt meg az oktatás, a program valójában már 1926-ban jobblétre szenderült) a Tanház 90 előadás-sorozatot és 180 munkacsoport-foglalkozást tartott. A tanfolyamok témáiról némi fogalmat nyújthat a következő összeállítás:²¹

A klasszikus zsidóság (Biblia, Izrael) 40 kurzus

A történeti zsidóság (Talmud) 40 kurzus

Egyéb zsidó korszakok 10 kurzus

Zsidó történelem a XIX. századtól (Emancipáció, antiszemitizmus, cionizmus, Palesztina) 15 kurzus

Középkori héber irodalom 14 kurzus

Modern héber és jiddis irodalom 6 kurzus

A zsidó kultusz 15 kurzus

Teológia, misztika, etika stb. 30 kurzus

¹⁹ Nahum N. Glatzer: *The Frankfurt Lehrhaus*. In: *Yearbook of the Leo Baeck Institute*, No. 1., 108.

²⁰ Reinhold Mayer nyomán idézem: 73.

²¹ Glatzer i. m. 119.

Az áttekintést sematikus volta miatt csak megközelítésnek tekinthetjük persze. Mégis kitűnhet belőle, hogy a jelen témái háttérbe szorultak a klasszikus zsidó hagyomány javára. Ebben Rosenzweig befolyása érvényesült, aki a jelent szívesen átengedte a cionistáknak. Ha olykor mégis „modern” témához próbált nyúlni – többnyire csupán azért, hogy reklámot csináljon az iskolának –, olyankor éppoly kevés siker kísérte, mint saját előadásában. Egy Siegfried Kracauerrel tartott előadása („Úgy okoskodtam, most talán sikerül a *Frankfurter Zeitung* köreit becsábítanom a Tanházba”) például azért fulladt kudarcba, mert nem számolt Kracauer dadogásával: a dolog azzal végződött, hogy Rosenzweignek kellett fölolvasnia Kracauer kéziratát. És nem tülekedett a hallgatóság azokért az előadásokért sem, amelyek megtartására Franz Oppenheimert, a frankfurti szociológust, a kibuc-szocializmus társadalomelméleti atyját és asszisztensét, Fritz Stern-t nyerte meg. Az első előadás, melyet Franz Oppenheimer tartott, nagyszámú hallgatóságot vonzott, Stern további előadásai azonban már nem. „A szarháziak – panaszkodott Rosenzweig a közönségre – csak az első órára váltottak jegyet (Oppenheimer csak az első alkalommal adott elő), aztán soha többé nem jöttek el.”²² Volt valaki a mérvadó frankfurti személyiségek között, akit Rosenzweignek, bár a közönségre gyakorolt vonzereje miatt szívesen látta volna iskolájában, nem sikerült megnyernie – Bertha von Pappenheim tudniillik, „ez a zseniális, zsémbes nőszemély”. Ám ez az eset, akárcsak Hannah Karminski húzódozása, kivételnek számított, többnyire nem okozott gondot számára, hogy képzett és tekintélyes személyiségeket nyerjen meg.

Annak, hogy a három frankfurti rabbi is szerepelt a tanrendben, láttuk, inkább egyesületi-politikai, semmint tartalmi okai voltak. A Tanháznak szüksége volt arra, hogy a közösség képviseltesse magát benne, ahogy a Társadalomkutatási Intézetnek is szüksége volt az egyetemi keretekre. Ironikus módon talán éppen Nobel előadásai voltak, persze szónoki hírnevének köszönhetően, a leglátogatottabbak, pedig ő – Rosenzweig szerint – „egyáltalában” nem illett a Tanházhoz. Nobel tanítványi köréből

²² Levél Rudolf Hallóhoz. In: *Briefe*. 1973, 859.

Siegfried Kracaueren kívül Erich Fromm, Ernst Simon és Leo Löwenthal adott elő rendszeresen. Fennállásának valamely időszakában, hosszabb-rövidebb ideig tanított ott Nahum Glatzer, Leo Strauss, Joseph Horowitz, Nathan Birnbaum, Gerhard Scholem, Margarethe Susman is, vagy a későbbi irodalmi Nobel-díjas Samuel Joseph Agnon, az akkoriban – Palesztinába való áttelepülése előtt – Bad Homburgban élő (és Lengyelországból röviddel előbb bevándorolt) költő. S bár az első években kizárólag zsidó témák és tanerők szerepeltek, később a tanrend ökumenikus színezetű rendezvényekkel bővült, az 1924/25-i tanévben például „A zsidóság, görögség, iszlám és a német kultúra találkozási pontjai” című előadás-sorozattal. E rendezvénysorozaton Karl Reinhardt frankfurti klasszika-filológus, az orientalista Joseph Horowitz és a germanista Franz Schultz vettek részt.

A Tanház legjelentősebb és Rosenzweig számára legfontosabb munkatársa Martin Buber volt, aki ekkoriban a Frankfurthoz közel fekvő Heppenheimben élt. Buber zsidó öntudata már a háború előtt mély benyomást gyakorolt Rosenzweigre, s most kitűnt, mindkettőjüket egyaránt lebilincselte a dialogikus elv. „Épp a Tanház különlegessége izgatta őt – írja Rosenzweig Buberről –, a közbekérdezés, az, ami nem pusztán előadásszerű, az, hogy inkább tanítania kell, semmint beszédeket tartania... Buber, éppen mert eleve megértette, mit jelent a Tanház egésze, hamarosan egyik oszlopává vált.”²³ A tanházbeli együttműködés eredménye volt – Rosenzweig betegségét követően, mely őt ágyhoz kötötte – a híres-hírhedt bibliafordításban való együttműködésük. Rosenzweig és Buber mellett Eduard Strauss és Richard Koch tartozott még a Tanház belső köréhez. Ők jutottak talán a legközelebb a sajátos zsidó műveltség rosenzweigi eszményéhez. Egyikőjük sem volt hivatásos teológus, még csak nem is szellemtudományokat űztek főfoglalkozásban, mint Rosenzweig, hanem gyakorlatias szakmákban voltak járatosak. Mindketten természettudósok voltak, egyikük gyakorló orvos, másikuk elméleti és kísérleti kémikus, és mindketten tanult elmék, művelt polgárok, nem a szó tétlen-befogadó értelmében, hanem majdhogynem „goetheien” tevékeny módon. Koch érdeme volt, aki 1920-ban orvos-

²³ Levél Rudolf Hallóhoz, i. m., 866.

történeti témából habilitált, hogy az egyetem 1925-ben hozzájutott egy megvételre kínált, értékes orvostörténeti magánkönyvtárhoz, a vételár felét ugyanis ő maga bocsátotta rendelkezésre. 1927-ben pedig ő lett a kezdeményezésére létesült orvostörténeti szeminárium igazgatója. Eduard Strauss, aki a Paul Ehrlich alapította Kísérleti Terápiái Intézetben dolgozott, és a természettudományi tanulmányok mellett szellemtudományi stúdiumok is álltak mögötte, a legkiválóbb zsidó bibliamagyarázók közé számított. A szemináriumok, melyeket a Tanházban tartott, vélhetőleg éppoly igézőek voltak szellemi értelemben, mint retorikai tekintetben Nobel prédikációi.

A hasonló gondolkodásúak dialógusának eszménye, mely a Tanházban megvalósíthatatlan maradt, e férfiak körében közel került a megvalósuláshoz. Nem csupán azonos műveltségük, hasonló érzékenységük és a sajátosan zsidó életre való törekvésük kötötte össze őket, hanem az is, hogy *művelt dilettánsokként* találkoztak. E szűkebb tanházbeli kör a népművelési mozgalomnál közelebb állt a Rotary-mozgalomhoz, még ha az életben maradtak később kereken elutasították is ezt. Midőn Rosenzweignek betegsége, a fokozatosan teljes bénuláshoz vezető *amiotrophikus laterális sclerosis* miatt (így szólt a diagnózis) vissza kellett vonulnia a Tanház aktív vezetésétől, helyettesei és utódai ezt a vonalat vitték tovább. Rudolf Hallo, aki 1922/23-ban Rosenzweig helyetteseként irányította a Tanházat, művészettörténész volt és régész; Rudolf Stahl, aki 1923/24-ben és Martin Goldner, aki 1924-26-ban volt titkárként a Tanház ügyvivője, jogász, illetve orvos volt. Ők ketten a Tanház körének utolsó élő tanúi közé tartoznak, és velük beszélgetvén még ma is megérezhető valami a körben csaknem megvalósult általános műveltség-eszmény eredeti erejéből.

Hogy Rosenzweig műveltség-eszménye végül is csak e szűk körben valósulhatott meg, míg a nagyközönség közömbös maradt, a Tanházat utóbb éppúgy merőben személyes kapcsolatokon alapuló képződményként mutatja, mint amilyen Nobel köre volt, mellyel időben is, de a résztvevőket tekintve is átfedték egymást. (Rosenzweig betegségének, mely évek múltán a Tanház halálát is okozta, első tünetei néhány nappal Nobel 1922-ben bekövetkezett halála után jelentkeztek.) A döntő különbség az

volt, hogy a Nobel köré csoportosultak kizárólag a rabbi személyén csüggték, míg a Tanház középpontjában nem valaki, még csak nem is Rosenzweig állt, hanem egy elképzelés.

E különbséggel magyarázható a két kör eltérő utóélete. Míg Nobel köre halálával feloszlott, a Tanház elképzelése túlélte Rosenzweigit, ha eleinte nem is úgy festett a dolog. Hogy a Tanház legnagyobb sikerei idején, 1923 körül sem sorolhatott a zsidó közösség 4 százalékánál többet a hallgatói közé, hogy e hallgatóság nem értette meg Rosenzweig elképzeléseit, s hogy az oktatás még Rosenzweig halála előtt elsorvadt lassacskán – mindez akár a balsiker jelének is tetszhet, kudarcnak, aminek Rosenzweig és munkatársainak többsége is fájdalommal látta. Túl nyilvánvalóak voltak a Tanház gyengéi, hogysem észrevétlenek maradhattak volna. „A kritikus szemlélőnek, akit nem vakít el a rokonszenv, habozás nélkül észre kellett vennie, hogy némelyik előadásban volt valamiféle műkedvelő vonás, más előadásokban pedig némi túlságba vitt esztétizálás. Ama lelkesült-ség folytán, mellyel a judaizmust újból fölfedezték, némiképp gyermek módon használták a »tanulás« fogalmát.”²⁴

Valóban pusztán „hatalmas Potemkin-falu” volt a Tanház, „mögötte aprócska igazi falucskával..., felerészt tévedés, felerészt elavult valami”²⁵ – mint Rosenzweig csüggedten megállapította? Vagy mégis mélyebb volt a hatása, csak Rosenzweig maga sem vette észre? Mondjuk, abban az értelemben, hogy „ismét egyfajta arisztokratizmust, pimaszságot, feldobottságot, játékoságot és biztonságot” adott „a zsidó műveltségnek”, „nagyvárosi levegőt, a jelen levegőjét ama szegényember-atmoszféra helyett, amely a közelmúltban oly visszataszítóvá tett mindent, ami zsidó”.²⁶

Ha a húszas évek végén nem voltak is eldönthetőek e kérdések, 1933-ban a nemzetiszocialista hatalomátvétel olyan helyzetet teremtett, melyben a Tanház a találkozás olyanfajta egzisztenciális színtere lett, amilyennek Rosenzweig mindig is remélte, de amilyené válni nem láthatta. A weimari köztársaságban csekély

²⁴ Glatzer i. m. 121.

²⁵ Levél Eduard Straußhoz, 1926. I. 28.

²⁶ Ernst Simon: *Versuch über Ernst Rosenzweig*. Idézi: Reinhold Mayer 99.

volt a zsidó közönség érdeklődése a sajátosan zsidó tárgyak iránt, hiszen e közönség nagyjában-egészében a német kultúra és társadalom részének tekinthette magát. Most a diszkrimináció és jogfosztás náci politikája kényszerűen és kegyetlenül zsidóságra ítélte e publikumot. Hivatásból, iskolából, egyetemről és hamarosan minden egyéb kulturális és társadalmi érintkezésből kizártan a német zsidók már csak ahhoz fordulhattak, amiről Rosenzweig évekkor korábban prédikált nekik, azaz „zsidóságukhoz”, „zsidó voltukhoz”, „zsidósságukhoz”, röviden: zsidóként élt egzisztenciájukhoz. A szellemi és érzelmi fennmaradás esélyével (már amíg nem a pusztai fizikai fennmaradásról volt szó), mint Ernst Simon mondta visszatekintve, „csak egy olyan felülemelkedő közösség kecsegtethetett, mely úgy állította a középpontba, ami rendíthetetlen a zsidóságban, ahogyan azt Rosenzweig jövőbe látó módon követelte”.²⁷

Ilyen helyzetben nyílt meg újból a Szabad Zsidó Tanház 1933-ban. Öt éven át, 1938 végéig volt a frankfurti zsidók kulturális életének vagy inkább túlélésének központja; nem a húszas évek ezoterikus peremjelensége volt már ekkor, elismerte és használta az egész közösség. Elszigeteltségükben itt élhettek szellemi és kulturális életet a nyilvánosságból kirekesztett zsidók, mégpedig olyan szabadságot élvezve ezekben az években, amelytől a nem zsidó külvilágot a politikai gleichschaltolás megfosztotta immár.

Az úgynevezett „kristályéjszaka” után – megmagyarázhatatlan, miért használják máig a nácik eufemizmusát az akkori rémtettek megnevezésére – bezárták a Tanházat. Ez alkalommal végleg.

²⁷ Ernst Simon: *Aufbau im Untergang*. 43.

3. A Frankfurter Zeitung

„A Frankfurter Zeitung székháza amolyan Németország kicsiben.”

Joseph Roth

1929. április 29-én a *Frankfurter Zeitung* esti kiadásának első oldalán a következő állásfoglalás jelent meg „lapunk ügyében”:

„Egy berlini lap újfent kitért a *Frankfurter Zeitung*nál bekövetkezett állítólagos tulajdonosváltásokra. Annak érdekében, hogy az efféle hamis beállításoknak elejét vegye, a kiadó az alábbiakat hozta a tudomásunkra:

A »Frankfurter Societäts-Druckerei« GmbH, a *Frankfurter Zeitung* kiadója az alapító családjának többségi tulajdonában van. Mindenkor résztulajdonosai voltak azonban olyan magán-személyek is, akiket gondolkodásmódjuk vagy munkájuk összefűz a vállalkozással. A vállalat és tulajdonosai baráti köréhez tartozik egy ideje Hummel professzor is, a Demokrata Párt elnökségi tagja, demokrata párti birodalmi gyűlési képviselő. Alaptalanok azonban azok a kombinációk, melyekre az adhatott alkalmat, hogy Hummel professzor úr tagja az IG-Farbenindustrie felügyelőtanácsának is: az IG-Farbenindustrienak, vagy bármely más nyereségérdekelte vállalatnak, a Frankfurter Societäts-Druckereiben való bármiféle, akár kisebbségi részesedéséről szóló hírek légből kapottak. Épp ellenkezőleg, annak érdekében, hogy a *Frankfurter Zeitung* függetlenedjék az egyes személyek részesedési arányától, valamint azoktól az esetlegességektől, amelyek öröklődés és más effajta események folytán fölléphetnek, azt tervezzük, hogy a tulajdoni részesedéseket egy *alapítványban* vagy alapítványszerű testületben fogjuk össze. A család és barátai ily módon szeretnék a jövőre nézve is megszilárdítani azt a féltve őrzött hagyományt, mely az alapítóig vezethető vissza. Hummel

professzor úr beválasztása Friedrich Payer, a jelenlegi felügyelőbizottsági elnök javaslatára a fenti szándékkal áll összefüggésben.”¹

Miféle események vezettek ehhez a *Frankfurter Zeitung* történetében egyedülálló nyilatkozathoz? Olyasfajta cáfolatról volt szó, amelyik voltaképpen megerősítette csak, amit tagadott? Kik voltak azok, akiket most egyszerre összefüggésbe hoztak az újság sorsával, és akik a korabeli átlagolvasó előtt valószínűleg éppoly ismeretlenek voltak, mint e sorok olvasói előtt? Röviden: mi készítette a *Frankfurter Zeitungot*, a visszafogott komolyság mentsvárát, Németország nagy liberális-polgári napilapjainak „primadonnáját” arra, hogy ily föltűnést keltő módon mutakozzék a nyilvánosság előtt? Valóban hatalmukba kerítették volna a nagyipar érdekei a független újságírás e bástyáját?

Nézzük meg, mi készülődött az alatt a tíz év alatt, mely e „lapunk ügyében” tett nyilatkozatot megelőzte; miképp vitorlázott, vagy inkább: hogyan evickélt át a *Frankfurter Zeitung* a húszas éveken; milyen volt az irányvonala, hogyan állt össze a csapat, miféle politikát, miféle kultúrát, miféle világnézetet képviselt; s végül, miképpen is alakultak a lap gazdasági ügyei, melyek az 1929. április 29-én közzétett nyilatkozathoz vezettek.

A válság

Az 1856-ban Leopold Sonnemann alapította lap az első világháború után gazdaságilag hanyatlásnak indult. Bár az infláció nem roppantotta össze, olyan sebeket okozott, melyeket soha többé nem tudott kiheverni. A példányszám, mely a *Frankfurter Zeitung* 1914 előtti fénykorában sem utalt éppen arra, hogy széles tömegek olvasnák a lapot, az 1919. évi több mint 80 ezerről fokozatosan 55 ezerre csökkent (1932), biztos jeleként a polgári rétegek hanyatlásának. Az előfizetők számának csökkenésénél pénzügyileg persze jelentősebb volt a hirdetési üzlet hanyatlása.

¹ A nyilatkozat a következő kiadványban is megjelent: Werner Wirthle: *Frankfurter Zeitung und Frankfurter Societäts-Druckerei GmbH. Die Wirtschaftlichen Verhältnisse 1927–1939*, 27. A *Frankfurter Zeitung* körül zajló ügyetek leírása jobbára a Wirthle megjelentette dokumentumokon alapul, lévén egyedül ezek hozzáférhetők.

A hanyatlásban a leginkább húsba vágó módon a nemzetközi pénzügyi hirdetések elvesztése játszott közre. S ez részben európai jelenség volt: a XIX. század nagy liberális újságjai, mint a londoni *Times*, a *New York Times*, a *Neue Zürcher Zeitung* és a *Frankfurter Zeitung*, melyeknek arisztokratikusan alacsony volt a példányszámuk, ám nemzetközi az elterjedtségük, költséges újságírói apparátusukat azokból a nagy alakú és drága hirdetések-ből finanszírozták, amelyekben az imperializmus korabeli fejlődő országai, Oroszország vagy Argentína tették közzé hitelígényeiket. E bevételi forrás 1918 után Németország számára elapadt, és apadni kezdett az egyébként sokkal kevésbé nyálcsordító honi hirdetési üzlet forgalma is. A *Frankfurter Zeitung* ennek ellenére ragaszkodott hagyományos megjelenésmódjához.

A lap napi három – az úgynevezett első és második reggeli és egy esti – kiadásban jelent meg. A terjesztést éppoly kevésbé racionalizálták, mint bármi mást a technikai, gazdasági vagy újságírói szerkezetben. A példányoknak csak negyedét olvasták Frankfurtban, további negyedrészt a város környékén kelt el, a harmadik negyed a birodalom területén, a negyedik külföldre ment.² Az újságírói felépítmény uralkodott a gazdasági alapon, noha az, a háború előtti helyzettel ellentétben, nem volt már elég szilárd ahhoz, hogy ezt az uralmat elviselje. Majdhogynem szeretetre méltó unikumnak számított a német újságírásban az a – még az alapítótól származó és soha érvényen kívül nem helyezett – rendelkezés, melynek alapján a szerkesztőségnek a kiadó igazgatóságában ülő képviselője vétőjoggal rendelkezett a gazdasági döntésekben, amennyiben azok a szerkesztőséget érintő következményekkel jártak, ám megfordítva nem így állt a helyzet – az igazgatóság többi tagjának nem volt vétőjoga szerkesztőségi ügyekben, még akkor sem, ha ezek komoly költségekbe verték a kiadót (Frank Wolf közlése). Ez a fajta ügyvezetés általában volt lehetséges, hogy az újság kiadója tisztán családi vállalkozás volt. A Societäts-Druckerei 86 százalékban a Sonnemann-örökösök, Kurt és Heinrich Simon, valamint édesanyjuk, Therese Sonnemann-Simon tulajdonában volt, a fennmaradó 14 száza-

² Franz Wolf közlése.

lék pedig olyan frankfurti polgárok kezében, akiknek valamilyen módon közük volt a Sonnemann-Simon családhoz.³

A húszas évek közepére a kiadó gazdasági tekintetben már hallhatóan recsegett-ropogott minden eresztékében. Joseph Roth például, aki ekkoriban szerkesztőségi munkatárs volt, 1925-ben „egy bankember indiszkrétciója folytán” tudomást szerzett arról, hogy az újságot kikosarozták, amikor megpróbált hitelekhez jutni. Hogy mi várt a lapra, azt már Roth színezte ki: „Ez a bankok káröröme, akik a független lapot móresre szeretnék tanítani. Az újság válaszút előtt áll. Menjen jobbra? A kilátástalan szociáldemokráciához közeledjék...? Gyűjtsön előfizetőket? Vagy makacsolja meg magát büszkeségében, míg csak maguktól nem jönnek az előfizetők? Az igazgatóság naiv, a szerkesztőség fejtelten.”⁴

A kiadó és az újság Kurt Simon ügyvezetésével néhány évig eltengődött még valahogy. Aztán már nem lehetett elhárítani a közelgő csődöt. A válság teljes mélységét először Fritz Sabersky berlini ügyvéd, a Sonnemann-Simonok családi jogtanácsosa tárta fel, akit 1927 novemberében hívtak segítségül. Egymillió birodalmi márkára rúgó bankadósság mellett az éves mérleg 200 ezer márka veszteséggel zárult. A bármikor várható csőd elkerülése érdekében Sabersky, akit jó kapcsolatok fűztek pénzemberekhez, először a napi működéshez szükséges összegekről gondoskodott – hol úgy, hogy két hónapos lejáratú, 30 ezer márkányi hitelt szerzett, hol úgy, mert egyszer ez is előfordult, hogy a saját vagyonához nyúlt.

Ekkor már minden érintett számára világossá vált, ideértve a kiadót és a lapot irányító két testvért, Heinrich és Kurt Simont is, hogy a dolgok nem folyhatnak tovább a régi mederben. Késébeesett és ennek megfelelően ködfaló tervek születtek a vállalkozás megmentésére. Fontolóra vették például, hogy az újság Große Eschenheimer Straße-i székházát, ezt a sokszor megénekelte XIX. századi karkai labirintust eladják a városnak, mely lebontaná és egy modern épületet emelne a helyére, ahova bérlő-

³ J. Edgar: *The Frankfurter Zeitung and the Political Parties of the Radical Right in the Weimar Republic*. Ann Arbor, 1972, 58.

⁴ Levél Bernhard von Brentanóhoz, 1925. XII. 30.

ként jutányos ellenszolgáltatás fejében beköltözhetne a kiadó. Ez a közpénzezből való támogatásról szőtt terv éppúgy összeomlott, mint az az elképzelés, hogy a lap költözzék Berlinbe. Ám ezekből és az ezekhez hasonló megfontolásokból lassan kikristályosodott a megoldás, melyről a továbbiakban Sabersky és a Simonok belátták: az egyetlen lehetőség – tudniillik „hogy az újság csak kívülálló pénzemberek befektetései és részvények elidegenítése révén menthető meg”⁵. Ezzel megkondult a lélekharang a *Frankfurter Zeitung* mint családi vállalkozás fölött. Elkerülhetetlen volt, hogy másfajta vállalkozássá alakuljon, ennek minden, nem csupán gazdasági-pénzügyi, hanem újságírói és lapkiadási következményével egyetemben. Mielőtt áttérnénk erre a fejezetre, valamivel alaposabban szemügyre kell vennünk a régi családi vállalkozást. Mert a húszas évek *Frankfurter Zeitung*-jának karaktere, hibái és erényei a legszorosabban összefüggenek ezzel a gazdasági alappal, ha persze ez nem ad is magyarázatot minden egyes részletre.

Volt a húszas években a Simon családnak egy tagja, aki különösképpen erősen nyomta rá egyéniségének bélyegét az újságra.

Zene, politika, legenda: Heinrich Simon

„A *Frankfurter Zeitung* körül a noli me tangere láthatatlan burkától övezett legenda lebeg. És ahogy a lap fennállásának idején, majd betiltása után a hagyományban, a kollégák körében, a megemlékezésekben, szerecsenmosdatásokban, túlfűtött emlékekben megformálódott és egyre inkább megszilárdult e legenda, lenyűgözővé vált.” Néhány évvel halála előtt írta e sorokat Margaret Boveri, az újság hajdani – igaz, csak 1937-ben a laphoz került – munkatársa.⁶ Heinrich Simonról pedig megjegyzi, hogy „az ő alakját... e társaság (1937-ig kizárólag férfitársaság volt) legendáriumában különös gonddal óvták”. A gondos legenda-ápolásról tanúskodik a *Die Gegenwart* című folyóirat ama különszáma is, melyet a *Frankfurter Zeitung* egykori szerkesztői

⁵ Wirthle i. m. 19.

⁶ M. Boveri: *Joseph Roth und die Frankfurter Zeitung*. Merkur, 1971, 786.

adtak ki 1956-ban *A Frankfurter Zeitung* száz évéről, ahol is Simonról a következők olvashatók: „Az újság számtalan glosszája, elmélkedése és esszéje alatt található H. S. kezdőbetűk éber, ugrásra kész szellemet jelöltek, mely az egyetemességet kívánta megragadni és megtartani, s ezenközben tőkélyre fejlesztette rendkívüli emberismeretét. Ilyenformán tehetségek tömegét fedezte fel az első háborút követő években, lehetőséget teremtve számukra a szerkesztőségben arra, hogy a megfelelő poszton kitűnő újságírókká nőjenek. Ennek az eleven, hevesen reagáló lénynek a lényege muzikalitása volt, melyet tudatosan vagy öntudatlanul, de mindenki megérezett, aki csak találkozott vele.”

Ki volt Heinrich Simon valójában?

Erre aligha tudunk válaszolni, hiszen a férfiúról, akit a húszas években „Frankfurt királyának” hívtak, senki nem írt életrajzot; nem maradt utána hagyatéék, napló, levelek is alig, s csak mások elejtett megjegyzéseire támaszkodhatunk, amikor, fölöttébb vázlatosan, meg akarjuk rajzolni arcképét.

Heinrich Simon, a lapalapító Sonnemann unokája (édesanyja Sonnemann egyetlen lánya volt) 1880-ban született Berlinben. Irodalomtudományi és filozófiai stúdiumai, valamint Novalisról írt doktori disszertációja után 1906-ban lépett be a *Frankfurter Zeitung* szerkesztőségébe, és 1914-ben átvette vezetését. Politikai magatartása, melyet „liberális és demokratikus republikánizmusként” jellemeztek,⁷ teljesen egybevágott az újság hagyományos irányvonalával. A kiadó ügyeivel Heinrich Simonnak alig kellett törődnie, ezekről, ha nem is sok hozzáértéssel, a bátyja, Kurt gondoskodott. A lap kiadójaként és a szerkesztőségi értekezlet primus inter paresaként (az alapszabály nem ismerte a főszerkesztői intézményt) a napi politikai-publicisztikai robotot alighanem kötelességből s nem szenvedélye indíttatására végezte; inkább szolid, mintsem harcos liberalizmusáról cikkeinek 1926-ban *Arbeit am Tage* címmel megjelent gyűjteménye tanúskodik.

Ha közelebről szemügyre vesszük személyiségét – ami a források gyér volta miatt nem éppen egyszerű –, könnyen föllelhető másfajta, igazi érdeklődése, az újságíró mögött a muzsikusi, az

⁷ Karl Apfel: *In der 20er Jahren. Erinnerungen an die Frankfurter Zeitung*. Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst, H. 55. (1976), 239.

esztéta, a széplélek. Simon számára a zene nem időtöltés volt, kikapcsolódás a munkából, hanem, azzal ellentétben, a zene volt az igazán fontos dolog. Margarethe Susman, a lap munkatársa és Simon közeli barátjánője, aki néhányszor átélhette, „mint változtatja meg jellemét időnként, számomra fájdalmas módon, a hatalom”, azokról a „szép órákról” is megemlékezett, „amikor egyedül nekem játszott a zongorán, csodálatosan; ilyenkor lehullott róla a hatalom és minden rossz, ami csak rátapadt”. Ernst Erich Noth, a fiatal regényíró, aki 1930 tájt közel került Simonhoz, szintén úgy emlékszik rá mint „kitűnő pianistára”, s csak másodsorban mint politikusra. Mi több, Noth föltételezi, hogy 1934-ben a kényszerű emigráció „nyomasztó terhet vett le a válláról. Emigránsként egyáltalán nem látszott megkeseredettnek, bár nagyon szenvedett attól, hogy néhány munkatársában csalódnia kellett... Úgy látszott, emigrációbeli cellámban, Provence-ban a billegő zongora mellett jobban érzi magát, és oldottabban játszik, mint annak idején márkás zongoráján, fejedelmi lakásában az Alsó-Rajna rakparton.” Palesztinában, ahol 1934 után élt egy ideig, Toscaninivel szimfonikus zenekart alapított, Washingtonban pedig – ahol 1941-ben hasonlóképp gyilkolták meg, mint harmincöt évvel később Rómában Pasolinit – a *New York Times* 1941. május 7-i nekrológiájának szavai szerint tevékenyen részt vett a zenei életben”.

„Politikus” – mondjuk, Hans Eisler módjára – a zenéjében éppoly kevésbé volt, ahogy egyéb irodalmi-művészi vonzalmaiban sem. (Szeretett Chopint játszani, és özvegye emlékezete szerint nem fűzte különösebben bensőséges kapcsolat korának modern zenéjéhez.) Ez szűkebb baráti köréről is elmondható. Akiket péntekenként rendszeresen az asztala köré gyűjtött házában – az életművész-irodalmár Rudolf G. Binding, Georg Swarzenski, a Städel konzervatív igazgatója, Fritz von Unruh, az „ó, ember!”-irodalmár –, apolitikus emberek voltak. Az asztaltársaságnak megingathatatlan helye van a Boveri említette legendában. Benno Reifenberg, aki idősebb korában buzgón szötte tovább e legendát, himnikus modorban emlékezett meg e férfitársaságról: „Ötletgazdagok, az élet iránt érzett hálájukat kimutatni fáradhatatlanok, szellemi választásaikban hajlíthatatlanok voltak – modern emberek. Így azután egy éveken át indázó beszélgetést foly-

tattak egymással. Az ország gondjai, a város föladatai, a szellem új kifejezési formáit érintő, akkoriban oly sokat ígérő kalandozások – ez mind a beszélgetés témájául szolgált. Vendégek is jöttek, akiket elsősorban Heinrich Simon nyert meg a körnek. Némely jövevények hirtelen, rögtönzésszerűen tűntek föl, mások fölbukkanását hosszú tárgyalások készítették elő. Azt mondhatnánk, a »pénteki asztaltársaságba« minden jelentős személyiséget meghívtak, aki abban az évtizedben újonnan telepedett le Frankfurtban, vagy hosszabb-rövidebb időre fölkereste az ódon várost. Megfordult e körben a szellemi Németország java része.⁸

Egészen más fényben látta e társaságot Christoph Bernoulli, aki, jó házból való svájci fiatalemberként, 1922–23-ban többször is asztalhoz ülhetett péntekenként. Az ő visszaemlékezései nem éppen „ötletgazdag”, „életvidám” és „modern” figuráknak mutatják Simont és barátait. Binding: „némiképp régi vágású, merev, karcsú, enyhe szász dialektussal beszélő úr, csokornyakkendőt és monoklit visel..., előkelő és divatjamúlt.” Simon: „nyughatatlanságával és nagyfokú extrovertáltságával nem sajtófejedelemnek, inkább muzsikusnak látszott.” Unruh: „nyársat nyelt német..., nem ment, hanem vonult. Nem ült, hanem trónolt. Nem beszélt, hanem kinyilatkoztatott. Egyszóval: pózolt.” Csak Max Beckmann keltett másfajta benyomást, mert meglepő módon ő is fölbukkant néha e körben: „Mellette e magukat a művészetnek és tudománynak szentelő urak nemes küldetésük felszentelt ügyintézőinek látszottak.”⁹ Rövidebben és kegyetlenebbül intézte el Simon asztaltársaságát egy másik vendég, Joseph Roth, aki védencéhez és kollégájához, Bernhard von Brentanóhoz a következő kaján intelmet intézte: „Járjon olyan társaságba, amelyik lenyűgözi a sznobokat, csatlakozzon tehát a pénteki asztaltársasághoz, ahol a világ leszomorúbb lovagjai ülik körül a királyok leszomorúbbikát.”¹⁰

Ha hihetünk Reifenberg ábrázolásának, a pénteki összejövetelek a *Frankfurter Zeitung* szerkesztőségi politikájának dolgaiban a tájékozódást szolgáló vita- és döntési fórumként működtek.

⁸ In: Beiträge für Georg Swarzenski zum 11. 1. 1951. Berlin–Chicago, 1951, 258.

⁹ Frankfurter Allgemeine Zeitung, Lokalteil, 1981. IX. 17.

¹⁰ Levél 1927. VI. 19-én.

„Heinrich Simon nem minden bölcs megfontolás híján adta elő a körben, miféle föladatokkal kell a politikai szerkesztőségnek szembenéznie... A szerkesztők és munkatársak minden kötöttségtől menten vettek részt az efféle megbeszéléseken. Heinrich Simon egyik legfontosabb feladatának tartotta, hogy az utánpótlás dolgában javaslatokat tegyen a szerkesztőségnek; szerencsés keze volt, jó néhány új és eredeti tehetséget fedezett föl.” Neveket nem említ Reifenberg. Hogy barátai és asztalának vendégei, Binding, Swarzenzki és Unruh koronként megjelentek a *Frankfurter Zeitung*ban, annak semmi köze nem volt valamiféle utánpótlás-neveléshez vagy tehetségkutatáshoz, hiszen esetükben olyan idősebb és a kulturális életben megingathatatlan pozíciónak örvendő személyiségekről volt szó, akik nem szorultak támogatásra. Ez áll Simon bizalmasára, Margarethe Susmanra is. Reifenberg mindenestre vélhetőleg valóban Simonhoz fűződő szoros személyes kapcsolatának köszönhetően vehette át 1924-ben a tárcarovat vezetését. (A húszas évek elején Simon házában lakott az Alsó-Majna rakpart 3-ban.) Ám egyebekben nehéz volna megmondani, kik is lettek volna azok az „új és eredeti tehetségek”, akiket állítólag Simon vitt be a szerkesztőségbe. Inkább a legenda állításainak az ellenkezője volna elmondható. Azokkal az újságírókkal és szerzőkkel, akik a húszas években *modern* arculatot adtak a *Frankfurter Zeitung*nak, Simonnak alig volt intellektuális vagy emberi kapcsolata. Siegfried Kracauer filmkritikái és riportjai, Walter Benjamin esszéi és recenziói (melyek egyikében ízekre szedte Simon kedvencét, Unruh-t, és azt hitte – de tévedett –, hogy ezzel vége is szakadt működésének a *Frankfurter Zeitung*nál), Joseph Roth és Bernard von Brentano riportjai, hogy csak e néhány példát említsük, más világnézeti és intellektuális hullámhosszt igényeltek, nem Simon tradicionálisabb művészi-esztétikai ízlését. Illő óvatossággal úgy fogalmazhatnánk, hogy Simon mintha kevésbé tudott volna mit kezdeni azokkal a munkatársaival, akik műveikkel maradandó hatást gyakoroltak, mint azokkal, akiknek már a nevét is alig ismerjük. Azzal, hogy rámutattunk szellemi távolságtartására, nem azt akartuk sugallni, mintha a *Frankfurter Zeitung*ban a „modernséget” kiadója ellenében kellett volna érvényre juttatni, vagy be kellett volna csempészni a lapba. Arról volt szó inkább, hogy

Heinrich Simon afféle klasszikus XIX. századi liberálisként viselkedett, és a liberális konszenzus keretein belül szóhoz hagyott jutni minden világnézetet és véleményt. Ami persze azzal is együtt járt, hogy nemcsak „baloldali”, hanem „jobboldali” nézetek és személyiségek is bejutottak a szerkesztőségbe.

A szerkesztőség

A *Frankfurter Zeitung* legendája nem tud politikai, világnézeti vagy nemzedéki különbségekből fakadó nézeteltérésekről, melyek megzavarták volna a szerkesztőségben uralkodó harmóniát – csak „vérmérsékletek eltéréséről” esik szó benne többé-kevésbé mulatságos anekdoták, ám soha nem igazi viták forrásaként.

A valóság, ahogy a legendabeli Heinrich Simon esetében is, másként festett. A politikai rovatnál Rudolf Kircher és Friedrich Sieburg, akik már 1933-ban jobboldalibbak voltak a mérsékeltelnél, és később szemükre vethető volt a náci rendszerrel való együttműködés, egy másik politikai világhoz tartoztak, mint mondjuk Arthur Feiler, aki a gazdaságpolitikáért felelt, és akiről hamarosan hallunk még. De nem foglalkozhatunk részletesebben a szerkesztőség egészének politikai árnyalataival, egyetlen területre, a tárcarovatra kell összpontosítanunk, voltaképpen nem is az áttekinthetőség kedvéért, hanem elsősorban azért, mert a tulajdonképeni szellemi történet itt zajlott le.

A tárcarovatot 1924-ig Rudolf Geck vezette, maga is dédelgett kedvence a legendának, mely a „finom egyezkedések, a kért és nyújtott tolerancia” embereként méltatja őt.¹¹ Geck a tárca klasszikus kismestere volt, akit senkit meg nem bántó glosszáiért megszeretett a közönség, és aki mintha Gustav Freytag *Journalisten*jéből lépett volna elő, ami, koránál fogva, nem is lett volna éppen képtelenség. A húszas években Geck a *Frankfurter Zeitung* rangidős szerkesztői közé tartozott. Hasonlóképp tradicionális stílusban írta színházi kritikáit Bernhard Diebold.

¹¹ Erik G. Wickenburg a *Die Gegenwart* különszámában, 32.

Ha Geck és Diebold az első világháborút megelőző kor politikától és szociológiától érintetlen tárcaírását művelték, ilyenképp kevésbé fogékonyan a háborút követő időszak kulturális és szellemi áramlataira, akkor Siegfried Kracauer – „a lap tárcairovatának kétségtől legfőbbnyesebb tehetsége” (Ernst Erich Noth) – épp az ellentétük volt. Kevéssel 1918 után került a szerkesztőségbe, s hamarosan szabadjára engedte az „alacsony” műfajok iránti szenvedélyét. Később korszakosnak bizonyult szociológiai ihletésű filmkritikáinak eredete húszas évekbeli újságírói robotjában rejlik. Ő az egyetlen a *Frankfurter Zeitung* szerkesztői közül, akinek újságírói életműve nemcsak hogy maradandónak bizonyult, hanem éppen utóéletében bontakozott ki igazán. Akkori barátja és tanítványa, Adorno később csöndes lenézéssel találta megjegyezni róla, hogy Kracauer maga sem volt ment a „mozilátogató gyerekes bámulnivágyásától” és az együttérzéssel ábrázolt „bolti kisasszonykák” érzelmességétől. Ez a nem pusztán szellemi, hanem egyben érzelmi közelség bírálatának tárgyához vélhetőleg annak a következménye, hogy Kracauer nem az egyetem zárt világában dolgozott, hanem az újságírás nagyüzemében. Bármily ellentétes volt is szociológiai-pszichológiai veretű kritikai irálya Geck vagy Diebold feuilletonizmusával, hogy barátian közel állt a közönséghez, abban inkább Geckkel egyezett, mint saját barátaival, Adornóval vagy Benjammal, akiknek szellemi tekintetben elitárius magatartását nem vallotta a magáénak.

Ha a tárcairovatnál Geck és Diebold testesítették meg a hagyományos-feuilletonista „jobbaldalt”, Kracauer pedig a szociológiai-politikai baloldalt, akkor Benno Reifenbergé volt a mérsékelt pozíció, mégpedig nemcsak az ideológiát, hanem személyes kapcsolatát tekintve is. Barátsága Heinrich Simonnal nem zárta ki a Kracauerhez fűződő barátságot (Kracauer neki ajánlotta *Die Angestellten* című riportsorozatát). Hasonlóan szívélyes barátság fűzte Reifenbergét a világnézetileg amúgy eltérő vérmérsékletű és egymás iránt mélységes ellenszenvet tápláló Joseph Rothhoz, Wilhelm Hausensteinhez és Friedrich Sieburg-hoz. Végiglapozva az 1924 és 1933 közötti évek *Frankfurter Zeitung*-jának tárcairovatát, meglehetősen pontossággal megállapítható, mely cikkek származtak a rovat baloldali, s melyek jobboldali

frakciójából. Heinrich Simon liberalizmusát, Reifenberg függetlenségét dicséri, hogy olyan vitatott szerzők regényei jelenhettek meg ez idő tájt folytatásokban a „vonalt alatt”, mint Ludwig Renn (*Háború*), Arnold Zweig (*Grisa őrmester*), Alfred Döblin (*Berlin, Alexanderplatz*), Agnes Smedley és Ernest Hemingway – tehát egytől egyig egy olyan irodalom képviselőinek regényei, mely kevésbé felelt meg Simon irodalmi vonzalmainak. Ugyanez áll a riport műfajára, a húszas éveknek erre az oly jellegzetes irodalmi-zsurnalisztikai keverékformájára, melynek a *Frankfurter Zeitung* az egyik legfontosabb fóruma volt.

A tárcarovat két „frakciójának” egymás mellett éléséről a nyomtatás tanúskodik, ám ennek nem szabad bennünket ama következtetésre csábítania, hogy köztük békés egymás mellett élésről lett volna szó. Ma már nem nyomon követhető, miképp jelölték ki, védtek meg egymással szemben vagy próbálták meg egymás rovására kiterjeszteni felségterületüket, hiszen a háborúban elpusztult a *Frankfurter Zeitung* archívuma, és már senki nincs életben az érintettek közül. Az egykori szerkesztők visszaemlékezéseit pedig úgy átította a legenda, hogy már semmi sem tudható meg belőlük. A hajdani atmoszférát bizonyos mértékig mégis érzékeltetik az újság két munkatársának, Benno Reifenberg két barátjának a levelei. Joseph Roth, aki hosszabb riportútjai között gyakorta élt huzamosabb ideig Frankfurtban, és részt vett a szerkesztőség életének eseményeiben, és Wilhelm Hausenstein, aki Münchenből küldte műkritikáit, vérmérsékletükben elütöttek ugyan egymástól, a lap s különösen a tárcarovat traditionalizmusáról azonban egészen a szóhasználatig terjedően egybehangzóan vélekedtek.

„Némiképp háborgok a lap ellen, a lap egésze ellen – és, hogy őszinte legyek, az Ön rovata ellen is, mert nem nyomja rá saját bélyegét a lapra” – írta Hausenstein Reifenbergnek 1924. április 3-án, kevéssel azután, hogy az átvette a tárcarovat vezetését.¹² Két évvel később pedig Joseph Roth panaszlik hasonlóképpen: „Bizalmam oda e zsidó kiadóban, nem maradt nyomában más, mint Reifenberg iránt érzett barátságom. Tudom, előbb őszül és öregszik meg, mintsem hogy ott elérne bármit is, s hogy

¹² Litaraturarchiv Marbach, Nr. 66.3367/73.

még csak nem is sejti, mennyire nem érvényesült a lapnál.”¹³ Hausenstein és Roth nemcsak a korrumpálódás barátjukat fenyegető veszélyét látják egyféleképpen, hanem, egymástól függetlenül, ugyanazokat tekintik a szerkesztőségben felelősnek érte. A „geckek és dieboldok”, vagy „a Geck és Diebold testvérek”, ahogy Hausenstein előszeretettel hívta őket, minden lében kanál intrikusok, és Hausenstein szerint „akarata ellenére” Heinrich Simon is „velük tart” (1924. január 15-i levél Reifenbergnek). Röviddel azelőtt, hogy Reifenberg belépett a szerkesztőségbe, Hausenstein azt tanácsolta neki, gondolja meg még egyszer a dolgot: „Maga, Benno, olyan nemes lelkű, hogy még elképzelni sem tudja egy dieboldiáda dimenzióit.”¹⁴ Két évvel később Roth leszögezte: „Reifenbergnek *szüksége van* itt egy barátira, nincs elég ereje, hogy ellenálljon Dieboldnak, Geck és Diebold bősztik, fárasztják őt.”¹⁵

Ha Hausenstein és Roth nem mondja is ki a levelekben, a geckek és dieboldok voltaképpen mivel is ingerlik és fárasztják Reifenberget, föltehető, hogy az idősebbek, az 1890 előtt születettek hagyományos feuilletonizmusa volt az, ami fölborzolta az ifjabbak, az 1900 táján születettek kedélyét, tekintet nélkül – lásd Roth és Hausenstein esetét – ellenszenvük szociológiai behatárolhatóságára.

Vagyis csupán nemzedéki ellentétről lett volna szó? Erre utalnának az olyasfajta megnyilatkozások, mint Hausensteiné a szerkesztőség belső szabályzatáról: „ernyedtt és érzélgős hülyeség, amitől a lap olyan érdektelen, olyan semleges, olyan kiegyensúlyozott, olyan meghunyászkodó lesz.”¹⁶

Vagy még egyszerűbben: érzékeny, ugyanazokat a dolgokat és embereket hol így, hol úgy érzékelő és megítélő literátorok hangulatának hullámvásáráról volna szó inkább? Ez minden bizonnyal illik a csillapíthatatlanul kolerikus Rothra, aki csak az ellentétes hangulatok végleteit ismerte. Kracauer áldozatául is esett ennek, egyszer „okos, ironikus koponyaként” szerepel, aki „minden öntudatossága ellenére is rokonszenves”, másszor olyasvalakiként

¹³ Levél Bernard von Brentanóhoz, 1926. IV. 8.

¹⁴ Levél 1924. I. 10. Literaturarchiv Marbach, Nr. 66.3367/67.

¹⁵ Levél Bernard von Brentanóhoz, 1925. XII. 30.

¹⁶ Levél Reifenberghez. Literaturarchiv Marbach, Nr. 66.3367/65.

jelenik meg, aki „gyávaságból áruoló, gazfickó” tudna lenni. Roth magát a *Frankfurter Zeitung*ot is hol „még a *Hamburger Fremdenblatt*nál is jelentéktelenebb és kisebb befolyású” lapnak nevezi, hol meg bevallja Reifenbergnek, hogy „inkább lemondanék az írásról, mintsem hogy más lapba írjak”.

Ám a nemzedéki ellentét és a szerzői érzékenység bármennyire magyarázatul szolgálhatnak is Hausenstein és Roth éles ítéleteire, nem elegendőek ahhoz, hogy érthetővé tegyék a tárcarovatbeli feszültségeket a húszas években. A gyűlöletnek és szeretetnek az a keveréke, mellyel ez az értelmiségi nemzedék a *Frankfurter Zeitung* iránt viseltetett, abból a mindig újra és újra csalódásra ítélt várakozásból táplálkozott, hogy a tárcarovatban egy új stílusú irodalmi-újságírói politikát lehet folytatni. A húszas években, amikor politika és kultúra kapcsolata közhelyszámba ment a haladottabb értelmiség előtt, ez természetes vélekedésnek számított. Amit Roth egy Reifenberghez írt levélben fogalmazott meg, az Reifenberg újságírói önértelmezésének is része: „A tárca a lap számára éppoly fontos, mint a politika, az olvasó számára pedig még fontosabb is. Egy modern újságot bármi más erősebben formál, mint a politika. A modern újságnak égetőbb szüksége van riporterre, mint vezércikkíróra. Én nem a harmadik fogás, nem a desszert vagyok, hanem a főétel”.¹⁷ Minden bosszúság, minden ellenállás és korlátozás ellenére, melyet az ifjabb szerkesztők és szerzők oly mélyen átéreztek, a *Frankfurter Zeitung* a húszas években a „politikai” zurnalizmus jelentős, sőt, talán a legjelentősebb orgánuma volt, még akkor is, ha egyidejűleg teljes pompájában virágzott a lapban a „gecek és dieboldok” hagyományos feuilletonizmusa is. A szerzők és szerkesztők személyi összetételének a folyománya volt ez, ám ugyanakkor következménye volt liberalizmus és tradicionalizmus ama sajátos keverékének is, mely a Simonok családai vállalkozását jellemezte. Az említett vállalkozás, mint láttuk, 1928-ban gazdasági összeomlás előtt állt. Mielőtt megvizsgálánánk, miféle következtetések adódtak ebből a szerkesztőség számára, hadd vegyük előbb közelebről is szemügyre a dolog gazdasági oldalát.

¹⁷ Levél 1926. IV. 22-én

A tranzakció

Mikor a *Frankfurter Zeitung* tulajdonosai fölismerték, hogy a vállalkozást csak kívülállók pénzügyi segítsége mentheti meg, elkezdődött a számba jöhető résztvevők keresgélése. 1928 nyarán Sabersky, az ügyvéd fölvette a kapcsolatot két pénzemberrel – Vogelstein berlini bankárral és a nyomdatulajdonos Hans Krämerrel –, akikről ugyan aligha volt föltételezhető, hogy képesek talpra állítani a vállalkozást, ám följajlották, hogy töke-erős érdeklődőkkel teremtenek összeköttetést. Anélkül, hogy a frankfurtiak tudhatták volna, kik is lesznek üzletfeleik, megállapodtak az alapvető politikai elvek tekintetében. A *Frankfurter Zeitung*nak „minden szempontból demokratikus irányultságú politikát kell folytatnia, határozott szociális elkötelezettséggel, ám elismerve a legnagyobb fokú termelékenység elérésére egyedül alkalmas nagytőke szükségszerűségét. Változatlanul kizárandó, hogy valamiféle érdekcsoport sajátos jellegű befolyást gyakorolhasson a lapra” (Vogelstein 1928. augusztus 4-i levele Saberskynak). Heinrich Simon, akinek fülében a „legnagyobb fokú termelékenység”, „nagytőke” és „szükségszerűség” szavak alkalmassint fenyegetően csengtek, az általa képviselt családi vállalkozás érdekeit a *megbízhatóság* fogalmára támaszkodva iparkodott képviselni, illetve védelmezni, „a szellemi, politikai és last but not least üzleti megbízhatóságra” utalva, „melyet hogy a lap mindenképpen megőriz, szeretném biztosítottnak látni... Aki őszintén kívánja, hogy az újság e sajátosságával egyetemben maradjon fenn, aki úgy véli, hogy a lap e sajátossága révén teszi a nép egészének a legjobb szolgálatot, az inkább elnézi majd a lap maradiságát egynémely tekintetben, mintsem hogy túlbuzgó »alkalmazkodással« akár csak a legcsekélyebb mértékben is veszélybe sodorja a lap szemléletének megbízhatóságát, ezt a több mint két emberöltő megszilárdította alapzatot” (Levél Krämernek 1928. augusztus 8-án).

Annak megsejtésén túl, hogy a meghitt, régimódi üzletvezetés (értsd: megbízhatóság) talán már a múlté, kicsendül a levélből az aggodalom is, hogy a talpraállás ára az újság függetlensége lehet. A Saberskyhez intézett levélben Simon nyíltan elárulta félelmét, hogy „ami a DAZ-cal [*Deutsche Allgemeine Zeitung* –

W. S.] nem sikerült Stinnes úrnak”, azt a nagyipar „burkolt formában megpróbálja a sokkal csábítóbb zsákmányt jelentő *Frankfurter Zeitung*gal... megcsinálni”. Aggodalma még akkor sem oszlott el, mikor megtudta, hogy a Vogelstein és Krämer hozta urak nem mások, mint Hermann Hummel volt badeni államelnök és Carl Bosch nagyiparos, két liberális úr, akik politikailag teljesen megfeleltek Simon elképzeléseinek. Hummellel folytatott első, 1928 szeptemberi beszélgetése után Simon elégedettségének adott hangot, amiért végre remény nyílik a megnyugtató megoldásra, ám ugyanakkor hangot adott megütközésének is, amiért „a lap jövőjéről, kiépüléséről és általános magatartásáról folytatott beszélgetésben egyes cikkekre terelődik a szó, csak mert nem tetszett bennük ez vagy a fordulat”.¹⁸

A befektetni szándékozókát képviselő Hummel és a frankfurtiakat képviselő Heinrich Simon tárgyalásaira ráment az ősz, a megbeszélések elhúzódtak 1928–29 teléig. 1929. február 27-én aztán elkövetkezett: az Imprimatur GbmH, az a társaság, amelyet egyes-egyedül ama céllal alapítottak, hogy a *Frankfurter Zeitung*nak szánt pénzeket összefogja, egyetlen társasági tagjának, Hummelnek az aláírásával megszerezte a Societäts-nyomda és lapkiadó vállalat törzstőkéjének 49 százalékát. Az érintettek kívánságának megfelelően bizalmasan kezelték az ügyletet. A szerkesztőséggel sem közöltek többet, mint hogy Hummel, új résztulajdonosként, belépett az üzlet vezetésébe.

Csakhogy ez csupán az első lépés volt a családi vállalkozás felbomlásának az útján. A Simonok 51 százalékkal még mindig birtokában voltak a részvények többségének, és Heinrich Simon maradt a főnök. Ám a vállalat továbbra is veszteséges maradt. Az 1929. februári tőkeátömlesztést hamar fölemésztették, s az üzleti klíma romlásával megromlott a régi tulajdonosok és az új résztulajdonos viszonya is. „Hummel csalódott, mert az FSD [Frankfurter Societäts-Druckerei – *W. S.*] gazdasági helyzetének javulásával kecsegtető ígéretek és remények egyike sem teljesült. Véleménye szerint csak egy új üzleti vezetés hozhatna fordulatot” (Wirthle).

¹⁸ Hummelnek szóló levéltervezet, 1928. IX. 26.; a szöveg, mint minden ebben az összefüggésben idézett levél, Wirthlénél olvasható (vö. 1. jegyzet).

Ami a történetből hátra van, gyorsan elmesélhető. 1933-ig a vállalat folyvást csak betegeskedett. A nácik hatalomátvétele olyan helyzetet teremtett, amelyben a gordiuszi csomó gyorsan megoldódott. Hiszen ekkor az antiszemita törvénykezés miatt összeomlott az az ellenállás, melyet a Simon család a maradék részvényeiről való lemondás gondolatával szemben tanúsított. 1934. június 1-jén a régi tulajdonosok a maguk 51 százalékát *el-lenszolgáltatás nélkül* ráhagyományozták az Imprimatur GbmH-ra, kiváltak az üzlet vezetéséből és a szerkesztőségből, majd elhagyták Németországot. Így végre megteremtődött, amin Hummel évek óta munkálkodott, tudniillik a lap talpraállításának lehetősége, oly támogatással persze, mely a liberális Hummelt aligha tette boldoggá. Néhány évre rá, hogy a Simon családot elűldözték, Hummel követte őket az emigrációba.

Ám hogyan került sor 1929. április 29-én a lap ama „saját ügyében” hozott állásfoglalására, melyet a fejezet elején idéztünk? Valóban benne volt a dologban az IG-Farben keze, azé a konszerné, amelyik a húszas években a monopoltökének afféle jelképe volt? Az IG-Farben kasszájából származott volna az a pénz, amelyet az Imprimatur GbmH a *Frankfurter Zeitung*nak juttatott?

A spekulációk, melyeket a *Frankfurter Zeitung* 1929 áprilisában cáfolt, abból indultak ki, hogy az Imprimatur GbmH egyetlen társasági tagja, Hermann Hummel bent ült az IG-Farben felügyelőtanácsában is. Amit akkor nem tudtak, az az a tény volt, hogy az IG-Farben elnöke, Carl Bosch és a konszern kereskedelmi vezetője, Hermann Schmitz is részt vettek a tranzakcióban. Mint azóta kitudódott, Hummel csak a közvetítő volt Boschnak, a dolgok igazi mozgatójának szolgálatában. A személyi összefüggéseket tekintve nem meglepő, hogy újra és újra megindult a találgatás az IG-Farben és a *Frankfurter Zeitung*ot összefűző keresztszalakról. A legelterjedtebb változat szerint, mely azonban nem említ forrásokat, Carl Bosch az IG-Farben kulturális alapjából biztosította a szükséges pénzt.¹⁹ Werner Wirthle, akitől az ügylet mind ez ideig legalaposabb leírása származik (és

¹⁹ Vö. Karl Apfel i. m. 248, valamint Werner Becker: *Demokratie des sozialen Rechts. Die politische Haltung der Frankfurter Zeitung, der Vossischen Zeitung und des Berliner Tageblatts 1918–1924*. Zürich–Frankfurt, 1971.

aki 1945 után a Societäts-Druckerei üzletvezetője volt), nem látja megalapozottnak az IG-Farben részvételéről szőtt föltevést. A szerző kérdésére a következőket válaszolta: „Az irodalomban újra és újra fölbukkanó feltételezések az IG-Farben szerepéről értéktelenek, mert soha nem bizonyították egyértelműen őket”.

Ha azonban a Wirthle által hozzáférhetővé tett dokumentumokat alaposabban szemügyre vesszük, mégiscsak adódik némely támpont a feltételezéshez, hogy Hummelnek és Boschnak az IG-Farbenhez fűződő kapcsolata mégsem volt minden jelentőség nélkül való a *Frankfurter Zeitung* körüli ügyletekben. Igaz, Hummel személyes feljegyzéseiben, melyeket 1936-ban, illetve 1945 után készített az eseményekről, ismételten hangsúlyozza, hogy ő és Bosch az IG-Farben elnökségétől függetlenül cselekedtek: „Az IG-Farben köreiben nem találtunk támogatásra.” Ám ezután egy, az előbbi megállapítással nem teljesen összecsengő megfigyelés következik: „Schmitz barátunk [az IG-Farben akkori kereskedelmi vezetője – *W. S.*] is csak Bosch kedvéért csatlakozott hozzánk.” Állítólag Schmitz volt az is, aki „minden fenntartása ellenére Svájcban keresztül nagyvonalúan a rendelkezésünkre bocsátotta a pénzeszközöket, anélkül, hogy az IG részt vett volna az ügyletben”. Mégpedig – így Hummel – azért nem vett részt, mert „hiszen ez az elnökség és a felügyelőtanács nélkül elképzelhetetlen volt, és az ügyletet mindkét testület elutasította volna”. A helyzet eszerint úgy festett, hogy az IG-Farben konzern három főnöke svájci bankkapcsolatok révén tett szert pénzre, melynek eredete így nem volt kimutatható a konzern számlái alapján. (Wirthle szavaival: Schmitz „szerezte meg a pénzt, melyért személyesen Hummel felelt. Hummel azonban nem számolt be arról, honnan származtak az összegek.”) Hogy a Hummel mögött álló pénzemberek – Sabersky „barátokról” beszél – voltaképp éppoly kevésbé azonosíthatóak, mint a tőkés Mauler barátai Brechnél *A vágóhidak szent Johannájában*, persze nem is annyira fontos. Az a kérdés is meglehetősen közömbös, hogy a konzern felügyelőtanácsi és elnökségi tagjainak többsége valóban „zsidó befolyás alatt álló és radikálisan baloldali demokrata orgánumnak” tartotta-e a *Frankfurter Zeitung*-ot, és elvetette-e a lapban való bármifajta pénzügyi érdekeltség gondolatát (így Hummel az 1936-i feljegyzésben). Kizárólag az

a döntő, hogy a konszern legfelső vezetése megszerezte a pénzt, és a *Frankfurter Zeitung*ot „a legnagyobb fokú termelékenység elérésére egyedül alkalmas nagytőke szükségszerűségeinek” elismerésére készítette. A közvetlen politikai befolyásoláshoz ennek semmi köze nem volt. Egy olyan *Frankfurter Zeitung*, melyről első pillantásra látható, hogy a vegyipari nagyvállalatok érdekeinek szócsove, igen kevésbé bővölne volna el a Carl Bosch körül kialakult csoportot. Hosszú távú érdekeik szempontjából fontosabb volt egy nagy tekintélyű liberális lap megszerzése, melynek kapitalizmusbarát alapmagatartását ily egyszerűen – gazdaságilag – biztosították.

Az 1929-ben lezajlott ügylet egymagában bizonyára nem ad magyarázatot arra, hogy a *Frankfurter Zeitung* 1930 körül mind külalakját, mind világnézeti tájékozódását tekintve szemmel látható fordulatot ment keresztül. Ám egészen bizonyos, hogy e tranzakciónak szerepe volt a fordulatban. A pótlólag rendelkezésre bocsátott eszközök nélkül az 1930. február 1-jén indult „birodalmi kiadás” például aligha lett volna megcsinálható. Ez a kiadás fölölelte az addig szokásos napi három megjelenést, és a lapot addigi terjedelmének a háromszorosára (6 helyett 14-16 oldalra) hízaltta. Ezzel egy időben alaposan megváltozott a tárcarovat formátuma is: a második vagy harmadik oldal hagyományosan korlátozott terjedelmet jelentő „vonal alatti” hasábjairól a lap végére került, ahol egy vagy két *teljes* oldalt kapott. (Aligha volna teljesen légből kapott feltételezés, ha hasonló indítékokat sejténénk a dolog mögött, mint a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* tárcarovatának a hetvenes évek közepén bekövetkezett bővítése esetében.)

A megjelenésben beállt változásokkal kéz a kézben járt a szerkesztőség politikai magatartásának „irányzatváltása”. A háttérben, az egykori szerkesztő, Karl Apfel szerint a gazdasági válság és az 1930 utáni fokozódó politikai megosztottság húzódott meg. „Le kellett vonni a tökéletesen megváltozott helyzetből fakadó konzekvenciákat, egy olyan állapotéit, melyben a régi »tisztá tan« meggyőző ereje éppúgy elpárolgott, ahogy a munkahelyek tűntek el az iparban. Nem volt-e szükségszerű, hogy új dolgokat kellett hangsúlyoznunk? Nem volt-e szükségszerű elgondolkodnunk azon, hogy nem kellene-e jobban a polgári erők felé for-

dulva új rétegeket mozgósítanunk a demokrácia védelmére...? Emlékezetes értekezleteken heves viták folytak az új polgáriasság fogalmáról és politikai lehetőségeiről” [kiemelés tőlem – W. S.].²⁰ Egy, a *Frankfurter Zeitung*nak a weimari köztársaság időszakában tanúsított politikai magatartásáról írt tanulmány az 1930-at követő változásokat a következőképp jellemzi: „Az újságot bizonyos mértékben »ideológiamentessé« tették; a lap megpróbálta apránként elvágni a liberális pártok maradványaihoz fűződő kötelekeit és a tényközlésre korlátozódni.”²¹

Az „új polgáriasság” fogalmáról folytatott vitákat a szerkesztőségben a személyi változások sora kísérte. A „nagy fordulat” (Margaret Boveri kifejezése) sodrában Reifensberg a frankfurti központi szerkesztőségből tudósítóként Párizsba, Kracauer kulturális tudósítóként Berlinbe került. A tárcarovat új főnöke Traugott Gubler svájci ügyvéd lett. Bernhard Guttman, aki 1920-tól 1930-ig a berlini iroda vezetője volt, idő előtt (hatvanegy évesen) nyugdíjba ment, utódjának Rudolf Kirchert nevezték ki, aki a nemzetiszocialista érában majd főszerkesztője lesz az újságnak. S végül, okot adva a lehetséges politikai indítékokról szóló híresztelésekre, elhagyta a szerkesztőséget Oskar Stark, a birodalmi parlamenti tudósító is. A frankfurti központi szerkesztőség rovására ezekben az években megnövelték a berlini szerkesztőség súlyát, mind személyi, mind dologi tekintetben, ami azt a föltételezést sugallja, hogy a *Frankfurter Zeitung*gal valami ahhoz hasonló történhetett, mint ami a hatvanas években a *Manchester Guardiannal* esett meg, az ugyanis, hogy a vidék legjelentősebb lapja a fővárosba költözött.

Míg mindeme változásokban csak nehezen ismerhető föl valamiféle politikai mintázat, a „nagy fordulatnak” volt egy epizódja, amelyből mintha kitűnnének a politikai indítékok.

Az elbocsátás

Arthur Feiler egyike volt a rangidős szerkesztőknek. 1903 óta dolgozott a *Frankfurter Zeitung*nál, előbb a kereskedelmi rovatot

²⁰ Apfel i. h.

²¹ Werner Becker (lásd 19. jegyzet), 36.

szerkesztette, később – mint gazdaságpolitikus – a politikait. 1931-ben vált ki a szerkesztőségéből, nem saját jószántából ugyan – Heinrich Simon döntött így.²² Feiler érdeklődése és tevékenysége messze túllépte az újságírói munka határait. Az első világháború után tagja volt a Birodalmi Gazdasági Tanácsnak és a Szocializációs Bizottságnak. Politikai meggyőződéséből – bár hajdani szerkesztőségi kollégája, Ernst Kahn szerint nem volt szocialista, ám radikális demokrata igen – nem csinált titkot. A nagytőke szükségszerűségét, amiben a *Frankfurter Zeitung* régi tulajdonosai és új részvényesei egyetértettek, Feiler nem látta be, ellenkezőleg. Akkoriban igen olvasott, *Das Experiment des Bolschewismus* címmel a Szovjetunióról írt könyvében – amely éppen abban az évben, 1929-ben jelent meg, mikor a lap körüli ügylet zajlott – sok tekintetben a bolsevik totalitarizmusra emlékeztető képet fest a monopolkapitalizmusról: „Hol létezik még a konkurencia szabadsága a mamutvállalatok tőkekoncentrációjának közepette? Hogyan létezhet esélyegyenlőség a mechanizált munkások és alkalmazottak óriáshadserege fölött rendelkező ipari fejedelemségekben? Hogyan létezhetne a kiválasztódás és a felemelkedés szabadsága, amikor a gazdaság mértékadó parancsnoki állásait, mint afféle dinasztiákból, újra és újra az uralmon lévők ugyanegy szűk köréből érkezők foglalják el, egy olyan kör tagjai, amelybe a névtelen milliókból aligha kerülhet be bárki is?”²³

Hogy Feiler nem 1929-ben kezdett ily nézeteket vallani, Heinrich Simon előtt aligha lehetett titok, hiszen a Szocializációs Bizottságban kifejtett ténykedése közismert volt. Miért mondtak fel hát munkatársuknak, majd harmincéves együttműködés után? Valóban az lett volna az ok, amit Ernst Kahn vél, hogy ugyanis „az IG-Farben-től jött urak pénzügyi segítségüket Feiler menesztésétől tették függővé”?²⁴ Avagy Simon, aki soha nem volt szívélyes viszonyban Feilerrel (Franz Wolf közlése), hirtelen ráébredt volna, lehetetlen, hogy továbbra is együtt dolgozzanak? Heinrich

²² Erről Max Hermann Maier ír, aki Feiler ügyvédje volt a kiadó ellen indított perben. In: *Erinnerungen*. Frankfurt, 1972, 191.

²³ Arthur Feiler: *Das Experiment des Bolschewismus*. Frankfurt, 1929, 257.

²⁴ Ernst Kahn: *The Frankfurter Zeitung*. In: *Yearbook of the Leo Baeck Institute*, II. (1957), 231.

Simon ama „rossz” oldala mutatkozott volna itt meg, melyet Margarethe Susman is észrevett némelykor barátjában? Feiler elbocsátásának okai éppúgy a homályban maradnak, mint körülményei. Sőt, minthogy hamarosan tanári álláshoz jutott a kö-nigsbergi kereskedelmi főiskolán, szabad elhatározásáról lehetett beszélni – a *Die Gegenwart* nekrológja ezt is teszi –, arról, hogy az akadémiai pálya kedvéért hagyta ott az újságírást.

Am ha Feiler elbocsátásának okairól és pontos körülményeiről szemtanúk már nem vallhatnak is, és nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok sem, az eseményeket rögzítette egy – igaz, irodalmi – ábrázolás. Szerzője Siegfried Kracauer, Feiler szerkesztőségi kollégája, aki nemcsak világnézeti tekintetben állt közel hozzá, hanem Simon iránt táplált ellenszenvét is osztotta. Posztumusz regényében, a *Georgban* Kracauer alig rejtjelezetten számol le a húszas évek frankfurti társadalmának egészével s kiváltképpen a *Frankfurter Zeitunggal*. A folyamat, melyet ábrázol, a háborút követő évek forradalmi pátoszától a konzervatív „irányzatváltásig” ível, ama pontig, melyet mi „új polgáriasságként” ismertünk meg. A regénybeli újság főszerkesztőjét, megalkuvó főalakját Kracauer csaknem álszent módon „megfejthető” rejtjelzéssel Petrinek nevezi el. A regény végén Petri magához hivatja a hőst, hogy közölje vele elbocsátását. Amire is a vállalat „súlyos gazdasági helyzetére” való utalással kerül sor, ám nem maradnak említetlenül a szerkesztő radikális nézetei sem, de persze csak azért, hogy rögtön utána elhangozhassék: e nézetek természetesen nem szerepeltek a sajnos elkerülhetetlennek mutatózó elbocsátás okai között.

„– Tudom, mit gondol magában [mondja Petri], de alaposan téved. Az Ön radikális beállítottsága, melyről imént futólag szót ejtettünk, valóban csak az utolsó helyen szerepelt azoknak az okoknak a sorában, amelyek miatt úgy döntöttem, hogy egy régi, kipróbált kapcsolatnak, mint amilyen a miénk, véget vetek; még ha szeretnék is mindent, ami pusztán kritikai – és ez nálam nem holmi konjunkturális óhaj – a háttérbe szorítani, kizárólag azok a pénzügyi nehézségek játszottak szerepet döntésemben, amelyekre az előbb utaltam. Az Ön állásának költségeit meg kell takarítanunk, kedves barátom... Pénzügyi lehetőségeink engeztelhetetlen kényszere... – Ujjaival az asztal lapján dobolt, mint-

ha a sors ujjainak kopogtatását akarná érzékeltetni. A pénzügyi lehetőségek kényszere, mondta ujjainak dobolása, valójában a sors kényszere, melynek mi, emberek, kiszolgáltatottak vagyunk. – Sajnálatos, sajnálatos! – sóhajtotta fölhúzott szemöldökkel.

Georg dühe elpárolgott. Hirtelen oly könnyedség lepte meg, mintha szabadságot kapott volna önmagától, és most mintegy saját énjétől távol időzne. Gondtalan nézőként, mint akinek nem forog kockán védeni való érdeke, zavartalan tetszéssel élvezte Petri akrobatikus művészetét. Sőt, érdeklődését e mutatványok oly mértékben felcsigázták, hogy kedve támadt Petrit egyre vadabb attrakciókra ösztökélni.

– Mindenki arról beszél – kezdte ártatlanul –, hogy az újság hitelekét kíván fölvenni, vagy már föl is vette őket. Bocsásson meg, hogy szóba hozom, de ez esetben a pénzügyi nehézségeket...

Petri türelmetlenül csettintett.

– Az emberek annyi mindent beszélnek. Nagyon szépen kérem, kíméljen meg ezektől az ostoba pletykáktól. Ehhez azért túl komoly dolgokról esett szó köztünk... Mellesleg, az ellenkezője igaz: tudniillik éppen azon fáradozom, hogy megőrizzem az újság eddig élvezett függetlenségét.

– De hiszen akkor kapóra jön Önnek az én radikalizmusom... Az anyagiaktól pedig eltekintek.

– Irigylem a naivitását! Éppen hogy nem jön kapóra. Ha ezekben az időkben meg akarjuk őrizni a függetlenségünket, akkor ennek érdekében rendkívüli rugalmasságra kényszerülünk. Aki nem rugalmas, azt kíméletlenül elnyelik... És, ugye, nem akarja azt állítani, hogy az Ön nézetei rendelkeznének ezzel az előnyös tulajdonsággal?

– Ha a függetlenségnek, amint Ön kifejezni találta magát, a rugalmasság az előfeltétele, akkor tényleg nem tudom, miben is különbözik a függőségtől. Úgy tartom, a bevallott függés becsületesebb volna az ilyesfajta függetlenségénél. És pénzügyi szempontból praktikusabb.

– Mintha csak praktikus megfontolások volnának a világon! Létezik olyasmi is, hogy morál. És a függetlenség elsősorban morális követelmény.

Petri kínosnak találta, hogy az emberek a praktikum kedvéért hajlamosak megfélemezni a morálról. Gyanú ébredt benne:

– Voltaképpen miért óhajtja ily forrón, hogy függőségbe kerüljünk valakiktől? Önnek volna a legtöbb félnivalója. A kényszer, hogy takarékoskodnunk kell, fennmaradna, és ami az Ön nézeteit illeti, akik pénzt fektetnek a lapba, annyit legalábbis elvárhatnak, hogy megkímélik őket a vádaskodásoktól.”

Ha a jelenet regénybeli is, és ha Heinrich Simon nem volt is „a csontja velejéig megalkuvó, mint Petri..., habár néha viaszként formálhatónak bizonyult konzervatív tanácsadói kezében” (Ernst Erich Noth közlése), mégiscsak megsejthető belőle, mi is történt úgy 1930 táján a *Frankfurter Zeitung*nál annak jegyében, amit „új polgáriasságnak” neveztek.

4. A frankfurti rádió

1923. december 7-én egy frankfurti kereskedő, egy fizikus, egy autógyáros, egy mérnök és egy hajdani vadászpilóta aláírta annak a cégnek az alapító oklevelét, melyet a következő év elején „Délnyugatnémet Rádiószolgálat Rt.” [Südwestdeutsche Rundfunkdienst A. G. – *A ford.*] néven vezettek be a frankfurti kereskedelmi jegyzékbe. Az alaptőke 100 billió papírmárkára rúgott. A megállapodás második paragrafusá szerint a „vállalat célja... művészeti, oktató jellegű, szórakoztató, avagy a lakosság szélesebb rétegeinek érdeklődésére más módon számot tartó előadások, hírműsorok és produkciók létrehozása, illetve drót nélküli terjesztése” volt „a Majna menti Frankfurtban és környékén”.

Berlin és Lipcse után harmadik német városként Frankfurt lett a székhelye egy rádió intézményének. A kezdeményezés Carl Adolf Schleussneré volt, egy frankfurti fotóciikkgyáros fiáé, aki a háborúban vadászpilótaként került kapcsolatba a rádiózással, s az nemcsak technikájával bővölte meg, hanem a benne rejlő üzleti lehetőség okán is, amit azonnal megszimatolt. „A fontos az azonnali cselekvés volt – írta december 17-én egy hamburgi barátjának –, csak így sikerülhetett épp itt, Frankfurtban egy karámba terelnünk minden érdekeltet, és minden tekintetben kielégítő eredményre jutnunk. Az új vállalatok [a rádió és az Aeropon Rádiókészülék-kereskedelmi Vállalat – *W. S.*] részvényeit állítólag már most 100 százalékos felárral veszik.”¹

¹ Carl Adolf Schleussner hagyatékát a Frankfurter Városi Levéltár (Stadtarchiv Frankfurt) őrzi. A rádióalapítást taglaló levelezés másolatban megtalálható a Hesseni Rádió Levéltárban.

Nem csak a kezdeményezés meg az 1924-ben az új pénznemhez igazított, előbb 20 ezer, majd 60 ezer márkányi alapítótőke származott Schleussnertől – neki volt köszönhető az is, hogy az adóállomás Frankfurtba került, s nem Kasselba. Pedig ott ugyanabban az időben Philipp Scheidemann polgármester – az a férfiú, aki 1918-ban Berlinben kikiáltotta a köztársaságot – iparkodott a sugárzási engedélyt megszerezni, és ő, minthogy még mindig ragyogó kapcsolatokkal rendelkezett Berlinben és a Birodalmi Postánál, a sugárzási monopólium birtokosánál, veszélyes versenytárs volt. Schleussner szeme előtt eredetileg egy kizárólag magántőkéen alapuló vállalkozás lebegett. De hogy elnyerje a berlini engedélyezők jóindulatát, kompromisszumot kötött, s megengedett némi közellenőrzést a vállalkozás fölött. Ekképp nemcsak az alapítók és tőketulajdonosok kaptak helyet és szavazati jogot a felügyelőtanácsban, hanem a Birodalmi Posta tulajdonában lévő (és szerepét tekintve a mai ARD-hez – Arbeitsgemeinschaft der öffentlich-rechtlichen Rundfunkanstalten der Bundesrepublik Deutschland – hasonlítható) „Deutsche Stunde” képviselője is, valamint Frankfurt városáé, minthogy maga a város 2 százalékos ingyenes részesedést kapott a részvényekből, hogy ezzel is demonstráltassék a köz részvétele a vállalkozásban. A Délnyugatnémet Rádió Rt., melyet többnyire röviden Frankfurti Rádiónak hívtak, a rádiózás 1932-ben bekövetkezett reformjáig (azaz államosításáig) ilyen jellegű vállalat is maradt: részvénytársaság, amely a Schleussner család többségi tulajdonában volt, élvezte a Birodalmi Posta sugárzási engedélyét és a köz némiképp „kozmetikai” célzatú képviselőletét a felügyelőtanácsban. A weimari köztársaság korszakának vége felé a köz, illetve az állam ellenőrzése egyre erősebbé vált a német rádiók mellé kirendelt politikai ellenőrző bizottságok vagy kulturális tanácsok formájában; ám ez általános, nem Frankfurtra korlátozó fejlemény volt.

Négy hónappal az alapítás után, 1924. április 1-jén a Délnyugatnémet Rádió Rt. megkezdte a sugárzást. A stúdió – ma is áll az épület – a stiftstraßei postai leszámítólóhivatal ötödik emeletén volt. 1930-ig, a rádió új, az Eschersheimer Landstraßen álló épületének (a mai Zeneművészeti Főiskolának) elkészültéig az igazgatóság a stúdiótól távol, a Schleussner cég elbestraßei épü-

letében húzódott meg. A sugárzás egy 48 méter hosszú antennáról történt, amelyet a postai leszámítólóhivatal tetején, 57,5 méter magasban, két árboc közt feszítettek ki. Az adás a következő műsorral indult:

11.55–12.10 Hírek

16.30–18.00 Könnyűzene

20.30 A nap hangversenye

Ehhez járult hetente egyszer, 19.30-kor egy előadás, valamint a főműsor után sugárzott tánczene. A napi adásidő az első évben soha nem lépte túl a három órát, ám hamarosan meghosszabbodott: 1925-ben a duplájára, több mint hat órára, 1926-ban pedig már nyolc órát tett ki, 1927-ben kilenc és felet, 1928-ban tíz és felet, 1929-ben tizenkettőt. Nagyjából hasonló arányok szerint emelkedett a – havonta 2 márka előfizetési díjat fizető – rádióhallgatók száma is. Az 1924. július 1-jei 15 013-ról október 1-jéig több mint 33 ezerre nőtt, majd 1925. április 1-jéig ismét megduplázódva több mint 640 ezerre, és 1927-ben elérte a 127 732-t. S ezzel a frankfurti adó (Berlin, Köln, Hamburg és Lipcse mögött) az ötödik lett a kilenc birodalmi adó között. 1930-ra minden ötödik frankfurti háztartásban volt rádió – ez valamivel alatta maradt a birodalmi átlagnak.²

Hogyan festett e közepes nagyságú adó műsora? Különbözött-e más német rádiókétól? Volt-e sajátos karaktere? Milyen szerepet játszott Frankfurt intellektuális életében és a város entellektüeljeinek életében a rádió?

Amit Carl Adolf Schleussner 1924. április 1-jei avatóbeszédében meghirdetett, az nem hangzott éppen csábítóan. A frankfurti rádió – nyilatkozta alapítója – „Piroskáról és a farkasról fog mesélni gyermekeinknek, a nagyobbaknak Siegfriedről és a német

² Minden adat Wolfgang Schütte: *Regionalität und Föderalismus in Deutschland 1923–1945* c. tanulmányából származik (Beiträge zur Geschichte des deutschen Rundfunks, III.), Frankfurt, 1971. Az alapítás történetéről lásd még: Ansgar Diller: *Der Frankfurter Rundfunk 1923–45* (Disszertáció.) Frankfurt, 1975. A húszas évek rádiójáról általában: Winfried B. Lerg: *Rundfunkpolitik in der Weimarer Republik*. (Rundfunk in Deutschland I.) München, 1980. Uő.: *Die Entstehung des Rundfunks in Deutschland*. (Beiträge zur Geschichte des Rundfunks, I.), Frankfurt, 1965.

mondák hőseiről. Könnyű- és komolyzenét nyújt majd, meg tudományos előadásokat, humoros jeleneteket. Kereskedelmi és általános jellegű híreket sugároz, és a gazdákat előre tájékoztatja az időjárásról.”³ Úgy látszott, a frankfurti rádió teljes egészében a német rádiózásban uralkodó nyárspolgáriassághoz igazodik, „szórakoztatni” fog és „tanítani”, s nem akar éppen föltűnést kelteni ötletgazdagságával; sőt, tekintve Schleussner politikai világnézetét, félő volt, hogy ez a „szórakoztatás és tanítás” jobboldali-nacionalista értelmezést kap majd. (Schleussner, a „Stahlhelm” tagja 1932-ben azt írta 1924-ben vallott politikai nézeteiről, hogy ekkoriban feladatának tartotta „független szellemben összefogni népünk nemzeti erőit olyan szervezetekben, mint az akkor alapított Hochschulring Deutscher Art, a Fichte-Hochschulgesellschaft és hasonlók”.)

Hogyan történt, hogy a frankfurti rádió mégsem ezt az utat járta, hanem a talán legmodernebb német rádióállomássá vált, olyanná, amelyről a *Wiener Allgemeine Zeitung* 1930-ban azt írhatta, hogy „ma ez a rádió nyúl a legnagyobb érdeklődéssel szociális, politikai vagy szocialista témákhoz”? (Noha persze ez a felsorolás hallgat arról, hogy a modern zene, irodalom, filozófia, dráma jellemzőbb témái voltak a frankfurti műsornak, mint a szociálisak és politikaiak.)

E fejlődést néhány ember szerencsés találkozása tette lehetségessé – mindenekelőtt azonban egyvalakinek a fellépése.

„A kisujja hegyéig modern”

A rádiós technikát, ezt a fiatal médiumot fiatal emberek hozták el Frankfurtba. Carl Adolf Schleussner huszonnyolc éves volt, amikor a Délnyugatnémet Rádió Rt.-t megalapította, két legfontosabb munkatársa – Wilhelm Schüller, az adminisztráció vezetője és Hans Fleisch, a műsorszerkesztő – sem töltötte még be harmincadik életévét. Ők hárman még iskoláskorukból ismerték egymást, Schleussner és Schüller sógorok voltak. A rádiózás mindegyiküknek mást és mást jelentett. Schleussnert kizárólag

³ A. Diller nyomán idézem: 10.

a technikai és üzleti vonatkozások érdekelték, s a műsortervet érintő megnyilatkozásai az ünnepi beszédekre korlátozódtak, Schüller és Flesch viszont mélyebb elméleti-publicisztikai érdeklődéssel szemlélték az új médiumot, és számtalan cikket szenteltek neki a korabeli rádióújságokban. E tekintetben megint csak Flesch volt az eredetibb, értőbb és mélyebb. A frankfurti rádió neki köszönhette sajátos hangját a húszas években. Flesch – Kurt Magnus, a rádiózás pionírja szerint – „a kisujja hegyéig modern volt, minden újdonságba belekóstolt, és semmilyen formához nem ragaszkodott”.⁴ Hogy tevékenységét Frankfurttól távol is elismerték, kiderült, amikor 1929-ben Berlinbe hívták intendánsnak, és 1933-ig ő vezette a legnagyobb német adót.

Flesch, mielőtt a rádióhoz került, orvos volt (röntgenológus). Hivatása mellett a zene, különösképp a kortárs zene érdekelte. Ez irányú vonzalmait követve rokoni kapcsolatra is lépett a zenével, amikor ugyanis nőül vette Rottenberg zeneigazgató lányát. Midőn Rottenberg második lányát Paul Hindemith vette feleségül, Flesch szó szerint sógorságba-komaságba keveredett a modern zenével, ami – mint látni fogjuk még – nem maradt következmények nélkül a frankfurti rádió műsorára nézve.

A rádiózás dramaturgiájának szentelt számtalan tanulmány, melyet Flesch cikkek vagy előadások formájában hátrahagyott, a rádiózás műfaja iránt mutatott kifinomult érzék dokumentuma; nézetei e tekintetben némiképp Bertolt Brecht és Walter Benjamin hozzávetőleg vele egy időben megfogalmazott gondolataira emlékeztetnek. Flesch az elsők között ismerte föl, hogy az adás megváltoztatja annak lényegét, amit ad, s hogy a rádió a szó és zene e produkcióbeli változásának mindenkor a tudatában kell hogy legyen. Az elsők közt volt, akik a rádiózás gyakorlati szakembereiként a húszas években világosan fölismerték és leírták a rádiózás „intellektualizáló” mivoltát, és levonták ennek a műsorkészítést érintő tanulságait. „Egy műalkotás művészi hatása azon a sugalmazó erőn alapul, amely csak a közvetlen odahallgatásban érvényesülhet – írja Flesch 1925-ben egy újságcikkben –, és a gép közbeiktatása a hatás e »lelki« részét megszünteti, vagy legalábbis jócskán megzavarja és legyöngíti. Csak az in-

⁴ Rufer und Hörer, 1954. május-június.

tellektuális rész marad sértetlen. Minthogy azonban ismeretlen zeneművek meghallgatásakor a zenedarab megértése és megragadása követelte munka miatt nem jutunk igazi lelki élvezet-höz..., úgy vélem, e ponton kezdődik a rádió legfontosabb feladata. Rádiót hallgatni egyfajta mindenki számára hozzáférhető partitúraolvasás, vagyis azt a fajta tudást nyújtja a laikusnak – persze nem abban a mértékben és egészen más úton –, amilyenre a muzsikus a partitúra olvasásával tesz szert.”⁵

Flesch már az első, 1924. áprilisi adások során fölvetett a műsorba „a rádiózást” demonstráló hangkísérleteket, amelyek a rádióhallgatás sajtószerepére voltak hivatva ráébreszteni a hallgatót. Így például egy hegedű és egy harsona hangját előbb a koncertteremből, majd a stúdióból sugározták, világosan megmutatva a hangzaskülönbséget. Egy másik kísérlet során különböző hesseni dialektusokban beszéltek az adásban, amiből is kiderült, hogy a frankfurti nyelvjárás megértése már Észak-Hessenben nehézségeket okoz.⁶

A rádiózás hatását ily módon kiismerve, Flesch olyan műsort alakított ki, amelyik nem a hagyományos előadási formákat, mondjuk az operát, a színházat vagy a szónoklatokat akarta utánozni, hanem új, „rádióspecifikus” formákkal kísérletezett. Amit mindközben maga alkotott – mint például az 1924-ben adásba került *Varázslat a rádióban* című kabarétréfát, melyben a műfaj minden technikai és dramaturgiai trükkjét fölvonultatta –, az nem különösebben izgalmas. Igazi műve a munkatársak kiválasztásában rejlett, s abban, hogy lehetőséget adott nekik. E tekintetben, a tehetség és az újítás iránti érzékét illetően Flesch valóban a „kisujja hegyéig modernnek” mutatkozott. Azok a szerzők és munkatársak, akik a frankfurti adót a húszas években a *riport*, az *új zene*, a *hangjáték*, az *élőben közvetített vita* rádiós műfajainak kutatólaboratóriumává tették, e vállalkozás sajátos szervezeti rendjében páratlanul szabadon bontakoztathatták ki tehetségüket. Mint egy szaklap megjegyezte, Frankfurt abban tért el a többi német adótól, hogy „lényegesen kevesebben voltak az állandó munkatársak. A program sokszínűsége elsősorban az al-

⁵ *Mein Bekenntnis zum Rundfunk*. Funk, 1925, 455.

⁶ *Radio-Umschau*, 1924. H. 8.

kalmi munkatársak gyakori bevonásának köszönhető”, valamint annak, hogy „az egyes rovatok nem egymástól szigorúan elválasztva dolgoznak, hanem kölcsönösen befolyásolják és kiegészítik egymást”.⁷

Riport, új zene, hangjáték

1925 júniusában a frankfurti rádió három munkatársa megjelent mikrofonjával a Majna partján, egy evezősregatta célvonalánál, hogy közvetítse azt a tarka rendezvényt, amellyel e napot megünnepelni készültek. Miközben a vízen drámai végkifejletük felé siettek az események, a parton egy konferanszié erőlködött. „Ez szörnyen nem illik a versenyhez, pedig hát itt mégiscsak a verseny a fontos” – mondta, a hagyomány szerint, egyszer csak valaki a mikrofonnál állók közül. A másik kettő egyike, ötven évvel később, ekképp mesélte el, mi is történt ezután: „Hirtelen letéptem a mikrofont az állványról, a döbbsent konferanszié elől, lesiettem a partra, és izgatottan közvetíteni kezdtem a hajók küzdelmét a vízen. Néhány szóval fölvezoltam – összevetve az evezősök teljesítményét – a cél előtt kialakult helyzetet, és az eredmények bemondásával fejeztem be azt az úttörő kísérletet, amely e modern médium lehetőségeinek új fejlődését nyitotta meg.”⁸

A három férfiú, akiről a történet szól, Hans Flesch volt, a sógora, Paul Hindemith és az akkoriban huszonhárom éves Paul Laven, a frankfurti rádió riportere – tőle származik az események idézett ábrázolása. Hindemith volt az, aki úgy látta, a vídám rendezvény nem illik a sporteseményhez, és Laven oldotta meg a helyzetet azzal, hogy véghezvitte a német rádiózás első sportközvetítését. Ha Laven elbeszélésében az egész ügyet a kelletténél bőségesebben áradó dicsfény ragyogja is körül, abban, ahogy a folyóparton e három férfi egymás mellé került, mégiscsak van valami, a frankfurti rádióra fölöttébb jellemző mozza-

⁷ Die Sendung, 1932. VII. 29.

⁸ Paul Laven: *Aus den Erinnerungsbrevier eines Rundfunkpioniers*. In: *Literatur und Rundfunk 1923–1933*. (Hrsg. Gerhard Hay.) Hildesheim, 1975, 22.

nat. Hogy a sportközvetítés nem is csak egyszerűen egy modern zeneszerző jelenlétében született meg, hanem úgyszólván az ő sugalmazására, jelzi, ki mindenkit, mennyire eltérő foglalkozású és alkatú embereket igézett meg a rádió. Ami persze nemcsak a frankfurti viszonyokat jellemzi, hanem az „új tárgyilagosság” egész uralkodó szellemét is, ám Frankfurtban, ahol a zeneszerző Hindemithnek és a riporter Lavennek egyszerre s ugyanaz ötlött az eszébe, mégiscsak különös érzékletességgel mutatkozott meg a modernizmus. Paul Laven, a riporter azt művelte a gyakorlatban, amit Hans Flesch a rádiózástól elméletileg és programszerűen követelt: a valóság „rádióspecifikus” ábrázolását. S hogy e – ha tetszik – mezei rádiós emlékezéseiben olyan entellektüelek említetnek a nagyrabecsülés hangján, mint Ernst Schoen és Walter Benjamin – akikkel személyesen is találkozott –, meglepőnek tűnhet föl, ám talán azzal magyarázható, hogy az új médium *naiv* gyakorlati embereit és *szentimentális* teoretikusait öntudatlan rokonszenv fűzte egymáshoz.

Laven nevével különösképp a riportázs egy sajátos válfaja fonódott össze. Az „Eltévedt mikrofonok” kísérlet volt a nagyvárosi élet jelenségének akusztikai megragadására, ahhoz hasonlatos, mint amire Ruttman optikailag vállalkozott nagyjából ezzel egy időben – 1926-ban – született dokumentumfilmjében, az *Egy nagyváros szimfóniájában*. Emlékezéseiben Laven elbeszéli egy ilyesfajta riport menetét: „A frankfurti főkapitányság előtt kezdtünk 20 órakor. Beálltunk a forgalom kellős közepébe a mikrofonnal, most történt meg először, hogy nem valamilyen meghatározott eseményt akartunk rögzíteni, és mégis távol voltunk a *stúdiótól*, annak kimódolt adásrendjétől és szereposztásától, a zörejekkel való bárminemű mesterséges machinációtól. Azt kellett mulatságos mozaikká ... összerakni, amit, innen és túl minden épületes, már szavakba öltöztetett képen, a véletlen sodort a mikrofon elé. Tíz perc múlva a főpályaudvarhoz robogott a közvetítőkocsi. Miközben a stúdió, mellyel a közvetítővonalon kívül egy további vonalon is tartottuk a kapcsolatot, jelentette, hogy egyre szaporodnak az érdeklődő és gratuláló telefonok, a mikrofont egy behúzó mozdony fogadására vittem...” – és így folyt tovább a közvetítés a város különféle színtereiről, míg véget nem ért a dóm harangtornyánál.

E riportok – melyek nem sokáig korlátozódtak Frankfurtba, hamarosan más német és külföldi városok is helyszíneikké váltak – a frankfurti rádió legkedveltebb műsorai közé tartoztak. Épp fordítva alakult azonban a modern zene sorsa, pedig a frankfurti adó hasonló odaadással szolgálta ügyét, minthogy ebbéli buzgalmát csak e művészet hívei fogadták elismeréssel. „E délnyugatnémet szegletből indult ki minden olyan törekvés – írta 1929-ben a *Funk* című lap –, amely az új zenének helyet kíván biztosítani a mikrofon előtt, s amely ezzel egyben a rádiózás sajátosságát is ápolni akarja.”⁹ Két évvel korábban ugyanez a lap megjegyezte, hogy „e programont ilyesfajta kezelése ... egyedi eset, nem is rögeszme, hanem annak dokumentuma, ahogy a művészeti vezetés a műsorról gondolkodik”.¹⁰ Az, hogy az új zene kitüntetett helyet kapott a műsorban, Hans Flesch elfogultságán múlt, aki sűrűn szerepeltette sógorát, Hindemithet is. Ám ez az újkeletű hagyomány akkor is fennmaradt, amikor – 1929-ben – Flesch Berlinbe költözött. Utóda, Ernst Schoen éppúgy a modern zene elkötelezettje volt, sőt, maga is zeneszerző (aki az adó műsorára tűzte saját kompozícióit is). A frankfurti rádió részben akképp volt mecénása a modern zenének, hogy közvetítéseinek fejében hozzájárult nyilvános rendezvények, például a Badeni Zenei Napok, illetve az 1927. évi „Zenei Nyár” egyes bemutatóinak finanszírozásához, részben pedig akképp, hogy megbízásaival támogatót egyes zeneszerzőket, példának okáért Hindemithet, aki a *Minimaxot* és a *Drei Anekdoten für Radio* című zenedarabot a frankfurti rádió számára komponálta, vagy Ernst Křeneket, aki a *Radio-bluest* írta nekik. Már e címekből kitűnhet, kinek is készült ez a zene, és az is, hogy e darabok teljes mértékben kielégítették Flesch kívánalmait. Inkább az intellektust és az ironia iránti érzéket szólították meg a szerzemények, mintsem az érzelmeket, ahogy Flesch óhajtotta: „paródia és vicc” hangzott fel bennük.¹¹ A zene intellektuális oldalának művelésére idővel külön adássorozat született, a „Koncertek”. A fiatal Theodor Wiesengrund-Adorno tartott e sorozat

⁹ Funk, 1929. V. 10.

¹⁰ Funk, 1927, 228.

¹¹ Radio-Umschau, 1924. IX. 30.

keretében igényes bevezető előadásokat kortárs zeneszerzők művei előtt. E sorozat éppoly népszerűtlen és vitatott volt, mint a frankfurti rádió egyéb kísérletei is az új zenével. Némelyek számára „kitűnően előadott és egészen kiváló magyarázatokkal kísért” produkciók voltak ezek, olyannyira, hogy úgy találták, az „efféle estek, melyek során oly ügyesen juttatják el a hallgatót a modern zene megértéséig, más adók számára is ajánlhatók volnának”.¹² Mások szemében – akik, ahogy ez lenni szokott, mindig a közönség szószólóiként léptek föl („Ki az, aki a széles hallgatóság köréből egyáltalában ismeri ezt a dr. Wiesengrund-Adorno urat?!”) – „a műsorrend elviselhetetlen pontja” volt az új zene, „vörös posztó”. „Dr. Wiesengrund-Adorno úr és túlon túl hosszadalmas bevezető előadásai éppoly érthetetlenek, mint némely kortárs komponisták értéküket tekintve fölöttébb vegyes szerzeményei.”¹³

A rádiózás harmadik, Frankfurtban előszeretettel művelt kísérleti műfaja a hang- avagy rádiójáték volt. Közönségviszhangját tekintve valahol középütt állt a helyszíni közvetítések és az új zene között. Hans Flesch intendatúrája alatt az adó teljesen az úgynevezett „irodalmi” hangjátéokra összpontosított, mely is, miként az „Eltévedt mikrofonok”-hoz hasonló riportok, mindinkább a hangokkal és zörejekkel, akusztikai illúziókkal és illúziórombolásokkal való játszadozássá vált. Ezt az adástípust Flesch saját szerzeménye, a *Zauberei auf dem Sender* vezette be. Ernst Schoen, amikor 1929-ben művészeti vezetőként Flesch utóda lett, szembefordult az efféle rádiós formalizmussal. Az „irodalmi hangjáték és fölöttébb kérdéses hangkulisszája után manapság némileg erőltetetten folytatott kutatásokkal” a „nem irodalmi, témájukban és tárgyiasságukban körülhatároltabb hangjátékokat” állította szembe.¹⁴ Ernst Schoen alatt, 1929-től 1933-ig a frankfurti rádió – engedményeket ugyanúgy nem ismerve, mint az új zene terjesztésében, és éppoly egyedülállóan a német rádiózásban – kialakította a hangjátéknak egy új típusát: a hangjátékot mint szociológiai kísérletet avagy tandrámát. Amiben bizo-

¹² Die Sendung, 1931, 283.

¹³ Der deutsche Rundfunk, VIII. H. 47.

¹⁴ Gespräch mit Ernst Schoen. In: Walter Benjamin *Gesammelte Schriften*. Frankfurt, 1972, IV/1. 549.

nyára szerepe volt annak, hogy Schoent barátság fűzte Walter Benjaminhoz s rajta keresztül Brechthez. A velük való szellemi közösség tapintható ki egyebek közt Schoen ama javaslatában, hogy a német rádiózás régi fogalompárját – a „szórakoztatás és tanítás” fogalompárját tudniillik – váltsa föl a „játéké és munkáé”, minthogy emez tevékeny, amaz passzív.¹⁵ Brecht is, Benjamin is közvetlenül szerepet vállaltak Schoen programjában. 1931. március 31-én a fiatalok órájában Brecht *Lindbergh repülése* című művét adták. A bemutató célját a frankfurti rádió műsorfüzete ekképp fogalmazta meg: „A bemutatóval e hangjáték önálló tanulmányozására szeretnénk biztatni az iskolákat, iskolai osztályokat. Ha némelyek már előrehaladtak a hangjáték megismerésében, az iskolarádió számára egy második előadást is tervezünk, mely alkalommal is, a szerző szándékainak megfelelően, Lindbergh szövegrészeit a darabot előadó tanulók kórusban énekelnék, míg a hangjáték többi részét a darabot előadó iskolák számára a rádióban közvetítenénk.”¹⁶ A *Lindbergh repülésén* kívül a frankfurti rádió Brechtnek még legalább két tandrámáját sugározta (*Aki igent mond és Aki nemet mond; Berliini requiem*). Mindegyiket zenei kíséret festette alá, egy okkal több, hogy szívesen lássák őket a frankfurti rádióban. S mintegy annak bizonyítékeként, hogy az új zene maga is képes tandrámát alkotni, Hindemith megírta a frankfurti rádió számára a *Wir bauen eine Stadt* című darabot.

Ha e rádióra alkalmazott tandrámák, a didaktikusság minden hangsúlyozása ellenére, elsősorban mégiscsak esztétikai képződé-
mények voltak, az úgynevezett „auditor”-hangjátékok, melyek már 1930-ban feltűntek a műsorban, valóban merőben szociológiai etüdöknek tekinthetők. A mindennapi élet helyzeteit taglalták, melyekre a hangjátékokat követő vitában a játékban ábrázolt csoportok képviselői visszatértek. E hangjátékok némelyikét – Wolf Zuckerrel együttműködve – Walter Benjamin írta (*Gehaltserhöhung, wo denken Sie hin?; Frech wird der Junge auch noch*).

¹⁵ Südwestdeutsche Rundfunk-Zeitung (SRZ), 1930, Nr. 22. 5.

¹⁶ SRZ, 1931, Nr. 13, 2.

Rádió-előadás – rádiós esszé

„Két rádió-előadást tartottam Frankfurtban, most, visszatér-
vén, végre célirányosabb dolgokkal foglalkozhatom” – írta Wal-
ter Benjamin egy barátjának 1930 elején –, „egyebekben remél-
lem, belátható időn belül a lehető legnagyobb mértékben korlá-
tok közé szoríthatom a kenyérkereső munkát, legalábbis az új-
ságíróskodást... Nem vagyok elégedetlen, szervezeti, technikai
tekintetben már most sikerült bizonyos dolgokat elkülönítenem,
amennyiben ugyanis abból, amit kenyérkeresetnek kell tekinte-
nem, akár újságoknál, akár a rádióban, jóformán semmit nem
írok, az ilyesmit egyszerűen lediktálok.”

Miként volt lehetséges, hogy Benjamin, aki oly nagy elméleti
érdeklődéssel fordult a reprodukció modern technikai médiumai
felé, saját munkájában szemmel láthatólag nem érzett különö-
sebb vonzódást e médiumok közt a legújabb iránt? Mégiscsak az
írónak a rádió felszínességétől-mulandóságától való öntudatlan
konzervatív idegenkedése nyilatkozott volna meg ebben? Avagy
a megmutatkozás itt említett formája, az *előadás* volt az, ami a
haladottabb értelmiségi szemében túlságosan ódivatúnak tet-
szett? Ez utóbbi föltevés mellett szól, hogy Benjamin a rádió
számára írt hangjátékairól nem ily cinikus modorban nyilatko-
zott. Itt, s különösen a gyermekeknek és a fiataloknak szóló adá-
sokban, megtalálta a számítását, örömet lelte bennük, legalábbis
nem kenyérkereső robotként érzekelte, amit csinált, inkább
örömmel fogadott alkalomnak, hogy csodált barátja, Brecht nyo-
mába szegődjék. E kétértelmű érzelem, mellyel Benjamin a rá-
dió iránt viseltetett, jellemző volt a haladottabb, „szabodon lebe-
gő” entellektüelekre, s nem csak a weimari időkben, az ma is. A
rádió modern publicisztikai médium volt, s mellesleg jelentős új
kereseti forrás – ez volt érdeméül betudható. Ám a kezdetektől
hozzátapadt a tömegkultúra és a rosszfajta népszerűsítés mellék-
íze, ami még sok marxista entellektüel szemében is elégséges ok
volt arra, hogy nagy ívben elkerüljék.

A rádió mint a szabadon lebegő értelmiség kenyéradója, me-
cénása, publicisztikai fóruma... – hogyan teljesítette a frankfurti
rádió e föladatokat?

¹¹ Levél: Szombathely, 1929. 11. 19.

EBI magyar előadások 11

Bármily ötletes, nyitott s progresszív volt is a frankfurti rádió az új zenében, a riportázs és a hangjáték műfajaiban, az *előadás mint műsortípus* tekintetében – a szörnyszülött kifejezés itt helyénvaló – nem járt épp új utakon. Bár Hans Flesch elméletileg pontosan tudta, mi az, amit a rádiós esszétől – ahogy a rádióban elhangzó előadásokat nevezte – vár, tudniillik: nem szabad papírozni, a stúdió mikrofonja előtt kéziratból fölolvassott beszélynek lennie. „A rádiós esszéistának szabadon és kényszeredettségek nélkül kell gondolatainak nyelvi életet adnia a mikrofon előtt, semmi másra nem támaszkodva, mint valódi és alapos tudására, az anyag ismeretére és a rögtönzött nyelvi kifejezés támasztotta nehézségek fölényes megoldásának képességére.”¹⁷ Ám Flesch tudta persze, hogy ez, tekintve a retorikai tehetség átlagos fokát, eszmény csupán, ilyenformán beletörődött – ahogy a rádiózás mindmáig beletörődik – ama kompromisszumba, hogy a rádiós előadásnak csupán úgy kell hangzania, mintha szabadon tartanák, akár valóban szabadon adják elő, akár egy, a szóbeliség szintaxisának modorában megírt kéziratból olvassák föl. (Amikor Benjamin, hogy takarékoskodjék idejével, diktálta a maga rádióban elhangzó szövegeit, anélkül, hogy tudta volna, e megoldás szellemében járt el. S megkérdendő, miért is nem a mikrofonba „diktált” eleve.)

A rádió-előadás elemi dramaturgiájától eltekintve azonban Frankfurtban keveset spekuláltak a műfaj problémáin, s ami pedig a műsorkészítést illeti, a rádió alaposan meg is könnyítette a saját dolgát: rendszeres adásidőt biztosított a fennálló kulturális intézményeknek – az egyetemnek, a népfőiskolának, a *Frankfurter Zeitung*nak, végül a szakszervezeteknek és vállalkozói szövetségeknek is –, és ők aztán saját szakállukra töltötték ki ezt az időt előadásaikkal. E műsorpolitikát a rádiósok az említett intézmények hozzáértésére és hivatottságára utalva indokolták meg, ama megfontolással, hogy ha már tudományos előadásról van szó, akkor azt tartsa az egyetem valamelyik nyilvános rendes egyetemi tanára. Amikor 1924 végén egy germanisztikai és művészettörténeti előadás-sorozattal megnyitották a rádióegyetemet, az első előadók egyike az a Franz Schultz professzor volt,

¹⁷ Hay nyomán idézem: 182.

aki Walter Benjamin habilitációs írásának elutasításával akadémiai pályafutásának eltorlaszolásáról gondoskodott. Benjamin kedélye, akinek éppen ez alkalomból kellett a rádió mint pótlólagos kereseti forrás iránt magából érdeklődést kicsiholnia, egyik frankfurti látogatásakor joggal komorult el: „Itt minden professzor locsoghat a rádióban.”¹⁸

„A *Frankfurter Zeitung* órája” című előadásorozat (először 1924 júniusában került adásba) nem csak a hivatalt vállalt értelmiség számára volt fórum és mellékkereseti alkalom. Akik itt szóhoz jutottak, a *Frankfurter Zeitung* munkatársai voltak, vagyis sok esetben szabadúszó írók, akik jövedelmük tekintetében rá voltak utalva a rádiós honoráriumra. „A *Frankfurter Zeitung* órája” világnézetileg éppoly tarka volt, mint maga az újság. Az előadók közt szerepelt Alfons Paquet, Joseph Roth, Rudolf Binding, Fritz von Unruh, ezen túlmenően azonban felolvastak a lap külföldi szerzőitől is: Julius Babtól, Fedor Stepuhntól és Agnes Smedleytől stb. E műsorsorozat rádiózás- és irodalomtörténeti szempontból legfontosabb eseménye valószínűleg Thomas Mann föllépte volt 1924. július 13-án – ekkor állt Thomas Mann először mikrofon elé. A *Frankfurter Zeitung* néhány nappal később megemlékezett az eseményről: „Mint olvasóink már tudják, vasárnap »A *Frankfurter Zeitung* órájá«-ban megszólalt Thomas Mann. Sokakra szenzációként hathatott a legkorszerűbb kifejezési eszközön keresztül meghallgatni, amint *A Buddenbrook ház* és a *Halál Velencében*, az emberi sorsokról oly nyugodtan hőmpolygó epikussággal szóló híradások nagynevű szerzője beszél: hallani a szemlélődő poétát a technika kapcsolópultjánál. Thomas Mann finom érzékkel *A varázshegy* ama részletét olvasta fel, amelyik lényege szerint a leginkább megfelelt az esemény technikai voltának: a szanatóriumi röntgenfölvételről szóló részt ama technikai varázslatról, hogy átláthatunk az ember testén – mindezt egy olyan költő ábrázolásában, aki amúgy az emberi *lelket* szokta átvilágítani. Thomas Mann bölcsekhez illő nyugalommal fogadta meg a rendezők óvakodva előadott technikai instrukcióit: azt is el kellett viselnie, hogy ezen a vasárnapon csaknem pokoli forróság nehezedett a stúdióra – fölényes önuralom-

¹⁸ Levél G. Scholemhez, 1925. II. 19.

mal túrte az elektromos zongora vidám bevezető hangjait, melyek a hallgatók figyelmét voltak hivatottak fölébreszteni. Ekképp technikába ágyazva szólalt meg Thomas Mann.”¹⁹

Azok az előadássorozatok, amelyeket a frankfurti kulturális intézmények rendeztek, és amelyekért ők szavatoltak, egészében jelentős részét tették ki az adásidőnek, mely egyébként az intézményekhez nem kötődő entellektüelek javát szolgálhatta volna. A húszas évek vége felé azután a frankfurti rádió valóban megpróbált valamivel többet tenni e tekintetben. És volt egy adás, amelyből kitűnt, hogyan is festhetett volna egy esszé-program, ha a frankfurti rádió annyi energiát ölt volna bele, mint más kedvenceibe.

„Gondolatok a korról”

E címmel indított el 1927 novemberében a Délnyugatnémet Rádió Rt., közös produkcióban a Deutsche Wellével, egy olyan adássorozatot, amely alkalmasint a leginkább hasonlított az intellektuális viták fórumaként elképzelt rádió ideáljára. Afféle, ahogy ma mondanánk, a vélemények nyílt kifejtését szolgáló adás volt ez, ahol a szerző anélkül adhatta elő álláspontját, hogy „tekintettel kellett volna lennie mindarra, amire a mikrofon előtt egyébként tekintettel kell lenni” (mint Hans Flesch írta a műsor-előzetesben).²⁰ A műsor kedvelt időpontban, vasárnaponként 18 órától 18.30-ig került adásba, s formája éppoly kötetlen volt, mint tartalma. Három eshetőség kínálkozott. Az első: egy szerző tradicionális félórás előadása; a második: két egymást követő negyedórás előadás, melyet két eltérő álláspontú szerző tartott egyazon tárgyban; a harmadik: két előadó rögtönzött vitája a mikrofon előtt. Hogy az olvasó benyomást szerezhessen e műsorról, íme az első négy adás:

1927. XI. 20. Ernst May városi tanácsos: A szocális mozzanat az új építészetben

1927. XI. 27. Kettős előadás:

¹⁹ Frankfurter Zeitung/Stadtblatt, 1924. VII. 16.

²⁰ SRZ, 1927. XI. 12.

Le Corbusier: Az új stílus – nemzetközi stílus

Schultze-Naumburg: A német ház fiziognómiája

1927. XII. 4. Gropius: A Bauhaus eszméje

1927. XII. 11. Van de Velde: A stílus ébredése

1928-ban elhangzott egyebek mellett Hans Prinzhorn előadása *A lélek megismerésének új kérdéseiről*, Prinzhorn és Heinrich Meng kettős előadása, illetve vitája a pszichoanalízisről, valamint Leo Frobenius és Friedrich Dessauer vitája *A technikáról mint a kultúra problémájáról*.

Az adássorozat 1928 folyamán kifulladás, 1928 végén azonban megújították, igaz, másfajta rádiós szervezeti, illetve politikai formában és másfajta eredménnyel, mint ahogy kezdeményezői (többek között Hans Flesch, Fritz Wichert, a Frankfurter Kulturális Tanács elnöke, valamint a Deutsche Welle igazgatója) eredetileg elgondolták. Az első elképzelések szerint rendszeressé váltak volna a mikrofon előtt rögtönzött viták – az ilyesmi az 1928-ban sugárzott adásokban inkább csak kivétel volt még. (Alapjában véve nem lett volna ez egyéb, mint a helyszíni közvetítés elvének átvitele a sportversenyek területéről az intellektuális bajvívás műfajára). A formális tekintetben élvezett szabadsághoz azonban hamarosan a tartalmat érintő korlátozás társult. A *Gondolatok a korról* új sorozata, amelyet 1928 decembertől a két központi rádiótársaság, a Deutsche Welle és a Funk-Stunde hozott létre, és amelyet a frankfurter rádió már csak átvett, hamar elvesztette általános értelmiségi kultúrkritikai fórum jellegét, azt a karaktert, amely a frankfurter adásokat jellemezte, és merőben politikai, sőt, pártpolitikai vitaműsorrá fakult – olyan műsorrá egyébként, amely, unikumként a rádiózás történetében, nemcsak sajátos műsorpolitikai irányelvekkel rendelkezett, hanem saját politikai ellenőrzőbizottsággal is. A szabad értelmiségi fórumnak indult műsor azok között az adások között végezte, amelyeket a fennálló intézmények kapnak meg, hogy ott önmaguk nyilatkozzanak önmagukról.

A vég

1932. augusztus 4-én a Délnyugatnémet Rádió Rt. a Német Birodalmi Postától a következő ajánlott levelet kapta: „A rádiózásnak a köz érdekében és a technikai fejlődés következtében szükségessé vált újraszabályozása arra indít, hogy éljek a sugárzási engedély 11. bekezdésének 2/a pontja alapján számomra biztosított jogommal. Ezennel visszavonom az Önök számára 1926. március 4-én kiadott, a Német Birodalmi Posta adóállomásának [1932. – W. S.] szeptember 30-ig rádióadóként való használatát biztosító engedélyt.”²¹ Azonos szövegű levelet kapott a többi német adó is. Az 1932. évi úgynevezett rádiózási reformmal a német rádiózást véglegesen államosították. Az első lépésre már 1926-ban sor került, mikor a Birodalmi Posta az addig teljes mértékben magántulajdonú vállalkozásként működő adókat arra kényszerítette, hogy részvénytőkéjük 51 százalékát engedjék át a félállami Birodalmi Rádiótársaságnak (RRG). Kilencc évvel a Délnyugatnémet Rádió Rt. alapítása után Carl Adolf Schleussnernek és üzlettársainak bele kellett fogniuk vállalkozásuk felszámolásába. A részvénytársaságot 1933 elején (február 1-jén, két nappal Hitler birodalmi kancellárrá való kinevezése után) korlátolt felelősségű közhasznú társasággá alakították át, a tulajdonrészek a Birodalom, Poroszország, illetve Hessen Szabad Állam kezébe kerültek. A volt részvényesek és az alapítók kártérítést kaptak.

Carl Adolf Schleussner számára csak az ügylet gazdasági oldala volt fájdalmas, politikailag bizonyára inkább egyetértett azzal a nemzeti-konzervatív kurzussal, melyre a rádiózás reformja is rávallott, mint ama programmal, melyet a frankfurti rádió Hans Flesch és Ernst Schoen alatt képviselt. Lehullottak az első fejek. Hans Flescht Berlinben lemondásra kényszerítették, Frankfurtban a politikai ellenőrzőbizottság két demokrata tagjának, Wilhelm Sturmfelsnek és Heinrich Scharpnak vissza kellett lépnie hivatalától. Őket dicsérte annak idején példának okáért az a bátor tett, hogy 1929-ben adásba engedték Brecht és Weill frankfurti megrendelésre készült *Berlini requiemjét*, an-

²¹ A. Diller nyomán idézem: 26.

nak ellenére, hogy a legtöbb német rádió és azok ellenőrzőbizottsága ellenkezőleg döntött.

Ekképp szakadt vége a rádiózás szabadságának, még mielőtt a nácik hatalomra kerültek volna. Eladdig a frankfurti rádió részvénytársaságként – fő részvényese, a nemzeti-konzervatív Schleussner ellenére is – megengedhette magának, hogy mind politikailag, mind esztétikailag progresszív műsort sugározzon (Schleussner egyébként egy magán televízió fölépítésével próbálkozott az ötvenes években); most véget vetettek az efféle tisztázatlanságoknak: megkezdődött a nagytakarítás. Ernst Schoen néhány hónapig megtartotta még intendánsi tisztét, aztán fölváltotta őt az új rezsim számára kedvesebb Walther Beumelburg.

5. A Goethe-díj és Sigmund Freud*

Az 1927-es esztendőben, a weimari köztársaság gazdasági virágzásának és politikai stabilitásának legszebb évében, Frankfurt városa díjat alapított, és azt „legnagyobb fiáról” nevezte el. A tízezer birodalmi márkával járó kitüntetés nem merőben költői díj kívánt lenni, hanem, Goethe egyetemességére való utalásként, oly személyeknek adományoztatott volna, akik a tudás vagy művészet valamely területén úttörő munkát végeztek. A díjat elsőként Stefan George kapta meg, őt 1928-ban Albert Schweitzer, 1929-ben pedig a kultúrfilozófus Leopold Ziegler követte. A díj kuratóriumának tanácskozásain már 1929-ben szóba került Sigmund Freud neve, ám aztán komolyabban nem mérlegelték e lehetőséget. A dologgal alkalmasint a kuratórium tagjai sem voltak másképp, mint a titkár, Alfons Paquet, aki is Landmann főpolgármesternek címzett, 1929. június 26-i levelében amaz „igen erős belső ellenállásról” számolt be, melyet Freud kitüntetésének a gondolata benne kiváltott.¹

Mitől változott meg hát egy év múltán olyannyira a hangulat, hogy Freudnak ítélték a díjat? Mielőtt a fennmaradt akták, jegyzőkönyvek és levelek alapján végigkövetnénk a döntés útját, hadd vessünk egy rövid pillantást arra a pszichoanalitikus környezetre, amely a döntést sugallta.

* Ha másképp nem jelzem, az alább idézett levelek és jegyzőkönyv-kivonatok Alfons Paquet hagyatékából valók, melyet a Frankfurti Városi és Egyetemi Könyvtár őriz, vagy a Goethe-díj irataiból, melyek a Frankfurti Városi Levéltár Akte des Magistrats Nr. 2746/II jelzetű egységében található.

¹ Paquet-hagyaték, Akte Goethe-Preis-Kuratorium, Nr. 17/241-43.

Előjáték: Anna O. – Frankfurt és a pszichoanalízis

1880. decemberében Joseph Breuer bécsi orvos megkezdte egy huszonegy éves, jómódú polgári családból származó leány kezelését. A fiatal hölgy apja halála óta – akit élete utolsó pillanataig ő ápolt – látás- és beszédzavaroktól, részleges bénulástól, étvágytalanságtól, ideges köhögési rohamoktól és hasonló tünetektől szenvedett, melyek az orvostudomány szemében nem voltak semmiféle közös nevezőre hozhatók. Breuer legelőször is mindent elmeséltetett betegével, különösen olyan dolgokat, melyekről egyébként senkinek nem mert beszélni. Midőn ennek nyomán szemmel láthatólag javult páciensének állapota, e beszélgetéseket órákig tartó ülésekké nyújtotta el. Az így kialakuló „beszédkúrát”, ahogy betege nevezte, rendszeresen megvitatta tizenhét évvel fiatalabb kollégájával, Sigmund Freuddal, akinek érdeklődése hasonló kérdések felé fordult.

1882. június 7-én Breuer közölte betegével: gyógyulása annyira előrehaladt, hogy a kúrát befejezhetik. A bejelentést, úgy tették, a hölgy nyugodtan fogadta. Ám a család még aznap este visszahívta Breuert; a jelenetet Freud biográfusa, Ernest Jones meséli el: „A beteg, akit [Breuer – *W. S.*] eddig teljesen nem nélküli lénynek tartott, és aki kezelése során még célzást sem tett e kínos témára, most egy hisztérikus-képzelt szülés kínjait szenvedte el, annak a fantomterhességnek a logikus végeredményét, amely a kezelés alatt és annak nyomán alakult ki nála észrevétlenül.”² Az orvos hipnózis segítségével megnyugtatta páciensét, azután „izzadságban fürödve elhagyta a házat”. Tíz évvel később Breuer a Freuddal közösen írt *Studien über Hysterie*ben beszámolt e kórtörténetéről. „Anna O. kisasszony” – így nevezték most már a beteget – története mint az első pszichoanalitikus kezelés vonult be a történelembe. Ám amit Breuer a beteg „végül bekövetkező gyógyulásának” nevezett, nem zajlott le oly simán, ahogy azt a zárójelentés elhíttetni szerette volna.

Hogy ki is volt valójában Anna O., és miképp alakult további élete, azt 1953-ig homály fedte. Ekkor tárta föl Jones, Freud-életrajzának első kötetében, a beteg személyazonosságát és to-

² Ernest Jones: *Sigmund Freud. Leben und Werk*. Frankfurt, 1969, I. 205.

vábbi kórtörténetét. Anna O.-t valójában Bertha Pappenheimnek hívták, és polgári nevén csaknem oly híressé vált, mint beteg-álnevén. Ám előbb teljességgel nyoma veszett. A kezelés végén, vagy inkább amikor Breuer, aki maga is mintha hisztérikus áttétel hatására cselekedett volna, megszakította a kezelést, olyannyira romlott a páciens állapota, hogy családja úgy határozott, egy időre eltávolítja a társaságból. Az 1882 és 1888 közötti éveket Bertha Pappenheim szanatóriumban töltötte. A társaságba való visszatérésére 1888 novemberében került sor Frankfurt am Mainban. A visszatérésről anyja, egy régi frankfurti család, a Goldschmidtek sarja határozott, remélvén, hogy új szakasz köszönt be mindkettejük életében. Mint Bertha Pappenheim életrajzírója, Lucy Freeman írja, „a hazatérés dicsőséges volt”. „Bécsben Bertha Pappenheim senki nem volt, egy »kislány« csupán..., Frankfurtban azonban hirtelen »valaki« lett, a neve ismertté vált nemcsak a városban, hanem Európa-szerte, és ha soha nem ment is férjhez, soha nem születtek is gyerekei, ez mit sem számít – helyettük ott voltak nevelt lányai.”³ Nevelt lányai: előbb árvák, aztán „megesett” lányok, akikért Bertha Pappenheim előbb a városban, aztán nemzeti s végül nemzetközi téren is sikraszállt. Bertha Pappenheim hasonló hírnévre tett szert a nőmozgalomban e tevékenységével, amilyenre akaratlanul a pszichoanalitikus mozgalomban álnéven.

Ám mi köti össze ezt a Bertha Pappenheimet Sigmund Freuddal, ha most eltekintünk attól, hogy Freud társszerzője volt ama *Studien über Hysterienek*, amelyben Breuer leírta esetét, és hogy Bertha Pappenheim 1930-ban, immár hetvenegy évesen, még mindig abban a városban élt, amelyik ekkor épp Sigmund Freudot találta nagyra becsült díjára érdemesnek? Hiszen a pszichoanalízissel kezelése óta semmiféle kapcsolatban nem állt, pszichoanalitikusokkal pedig végképp nem, védenceit, nevelt lányait pedig – mint aki egyszer már megégette magát – eltiltotta e gyógymódtól. A díj odaítélésével kapcsolatban neve egyszer sem merült fel, sem a kuratórium vitáiban, sem a Goethe-házban tartott ünnepség vagy a Frankfurter Hofban tartott díszvacsora meghívottainak névsorában. S mégis, bár más világban élt, mint

³ Lucy Freeman: *Die Geschichte der Anna O.* München, 1973, 261.

Freud, nehezen becsülhetnénk túl, mit is jelentett a tudós számára.

Ha Bertha Pappenheim soha nem volt is betege, Freud a Breuerral folytatott beszélgetésekből minden bizonnyal alaposan ismerhette esetét. S e szakmai kapcsolaton túl volt egy egészen magánjellelű kapcsolat is közöttük. A beteg közeli barátnője volt Freud menyasszonyának, későbbi feleségének, Martha Bernaysnak; valószínűleg rokonok is voltak, minthogy Martha Bernays nagyapja, a hamburgi hittudós, rokona volt Heinrich Heinének, akivel Bertha Pappenheim anyja is távoli rokonságban állt. Mielőtt megbetegedett volna, Bertha Pappenheim, aki bejáratos volt a Bernays-házba, gyakorta találkozott az ott ugyancsak sűrűn megforduló Sigmund Freuddal, a vőlegénnyel, aki erről meg is emlékezik leveleiben. Jóval később – fél évszázaddal azután, hogy Breuer abbahagyta Anna O. kezelését, és évtizedekkel azután, hogy Freud és Breuer szakítottak egymással – Freud egy levélben beavatta Stefan Zweiget abba, mi is történt voltaképpen, s mit is jelentett számára a kezelés megszakadása. 1882 júniusának azon a bizonyos napján Breuer „zavart állapotban találta a lányt, akit altesti görcsök kínoztak. A kérdésre, hogy mi a baja, a lány azt válaszolta, hogy most szüli meg Breuer doktor gyermekét. Breuer doktornak e pillanatban kezében volt a kulcs, amely megnyithatta volna az utat az Anyákhoz, de aztán elejtette. Bármilyen nagy ész volt, nem volt benne semmi fausti. Köznapi réműletében elmenekült, s a beteget ráhagyta egyik kollégájára.”⁴ Hajdani barátjának és kollégájának e bírálatába mintha valamilyes irigység is keveredne, irigység, hogy nem ő került akkor ebbe a páratlan helyzetbe, melyen meggyőződése szerint inkább úrrá tudott volna lenni. Talán Bertha Pappenheim volt „az egyetlen nő – vélekedik Freeman –, akire Freudnak valaha is igazán szüksége volt a munkájában. Ő volt a szikra, mely szellemét lángra lobbantotta.”⁵ Hogy a beteggel Freud gondolatban mennyit foglalkozott, arra talán álnevéből is következtethetünk, hiszen a pszichoanalízis szerint a legkisebb részlet sem jelentéktelen.

⁴ Levél Stefan Zweighez, 1932. VI. 2. In: Stefan Zweig: *Sigmund Freud. – Stefan Zweig és Sigmund Freud levelezése.* Bp. 1993. 136–137.

⁵ Freeman i. m. 211.

Freeman e tekintetben a következő bájós spekulációba bocsátkozik. Freud húgát, aki egyidős volt Bertha Pappenheimmel, Annának hívták. Az Anna név a *B(ertha)* előtt álló betűvel kezdődik, ahogy az *O* is közvetlenül a *P(appenheim)* előtt áll. Hozzátehetnénk a dologhoz még egy Annát, akit Freeman furcsa mód nem említ – Freud lányát. S a kör bezárul, amikor 1930. augusztus 28-án beteg apja nevében Anna Freud veszi át Frankfurtban a Goethe-díjat. A pszichoanalízis megalapítójának és az első pszichoanalitikus páciensnek az életszféráit ekkor mindössze az a néhány kilométer választja el, amennyire a díjátadás színhelye, a Goethe-ház, Bertha Pappenheim feldbergstraßei lakásától fekszik.

E majdhogynem metafizikai jelenvalóságon túl a pszichoanalízis kézzelfoghatóbb formában is jelen volt Frankfurtban. A húszas években Freud két személyes tanítványa is praktizált itt, nevezetesen Karl Landauer és a svájci orvos, Heinrich Meng. Ők ketten alkották egyébként a „Frankfurti Pszichoanalitikai Intézetet”, melyet 1929 februárjában nyitottak meg. Az Intézetnek nem volt saját otthona – ahogy két évvel korábban a Szabad Zsidó Tanháznak sem –, a Társadalomkutatási Intézet vendégszeretete-re volt utalva, annak Viktoria-Allee 17. alatti épületében tartotta meg előadásait és szemináriumait. Landauer és Meng mellett Erich Fromm, Frieda Reichmann, S. F. Fuchs mint a Társadalomkutatási Intézet pszichoanalízisben érdekelt tagjai tartottak előadást a Pszichoanalitikai Intézetben. „Az előadások– emlékezik vissza Meng – a pszichoanalízist elsősorban a karakterológiával, a neurózis problémájával, a neveléssel, pedagógiával, szociológiával, a bűnözéssel és a szexuálpszichológiai kutatásokkal összefüggésben tárgyalták. A szemináriumok Freud alapvető írásaihoz szolgáltak bevezetőül. A nevelési tanácsadás során tanárokkal és szülőkkel beszélgettünk el. Frankfurti iskolák is fordultak hozzánk, mindenekelőtt tanulók vétkeinek ügyében.”⁶ Az analitikusképzés viszont nem szerepelt a tantervben, s talán az volna a legokosabb, ha az intézetet, minden bántó él nélkül, a Társadalomkutatási Intézet leányintézetének neveznénk. A Társadalomkutatási Intézet, mielőtt a pszichoanalízist a saját munkájába beépítette volna, ezzel az óvatos távolságtartással közeledett az új tudományhoz.

⁶ Heinrich Meng: *Leben als Begegnung*. Stuttgart, 1971, 78.

Az alaposság, mellyel a Pszichoanalitikai Intézetet törölte magából a frankfurti emlékezet, még az ilyesfajta elfojtások dolgában nem éppen habozó mentalitás ismeretében is meglephet bennünket. A Frankfurter Városi Archivumban egyetlen dokumentum nem található, mely említené, noha Meng emlékezete szerint „az állam és a város képviselői” ott voltak az Intézet megnyitásán. A mai Sigmund Freud Intézet – az utódintézmény – folyosójának falán lelhető föl, bekeretezve, az egyetlen reliktum, mely az elődre utal: az 1929/30-i téli szemeszter előadásainak jegyzéke.

A pszichoanalitikus világ Frankfurtban a Pszichoanalitikai és a Társadalomkutató Intézet holdudvarához tartozók körére korlátozódott. Ahol a dolog érdekessé válna, mondjuk ama kérdés kapcsán, hogy ki kezelte magát Landauerrel vagy Menggel a frankfurti „jobb társaságból”, ott még ma is a hallgatás és homály áthatolhatatlan függőnye ereszkedik alá. Pusztán néhány entellektüelről tudjuk, hogy analízisbe járt, s hogy kihez. Max Horkheimer, aki 1930 óta igazgatója volt a Társadalomkutató Intézetnek, példának okáért Landauer páciensei közé tartozott (Landauer szerzője volt Horkheimer *Zeitschrift für Sozialforschung*jának). Közvetve kapcsolódott a frankfurti pszichoanalitikus eseményekhez az a kezelés is, melyben néhány évvel korábban Frieda Reichmann részesített Heidelbergben néhány ott tanuló frankfurti egyetemistát (lásd a 2. fejezetet). E fiatal emberek (Erich Fromm, Leo Löwenthal) számára a pszichoanalízis olyannyira meghatározó súlyú élettapasztalattá vált, hogy valamilyen formában a továbbiakban is gyakorolták – az irodalomkritikában (Löwenthal), a társadalomfilozófiában (Horkheimer) vagy éppen analitikusként (Fromm).

Vajon e körből származott-e az eszme, hogy Freudnak adományozzák a Goethe-díjat? A gondolat kézenfekvőnek látszik, s mellette szól Löwenthal ama kijelentése, mely szerint ő lett volna az, aki barátjának és mentorának, Guido Herzfeldnek, a Goethe-díj kuratóriumi tagjának tett javaslatával az ügyet útnak indította.⁷ Alfons Paquet, a kuratóriumi titkár aktáiban azonban semmi olyasmi nem szerepel, ami alátámasztaná Löwenthal igényét e szerepre. Herzfeld, aki a Frankfurter Népművelési Szövetséget képviselte a kuratóriumban, szemmel láthatóan még 1929

⁷ A szerzőnek tett kijelentés; valamivel óvatosabban fogalmazva az önéletrajzban (Dubiel, 61).

végén is oly keveset tudott Freudról, hogy egy Paquet-nak írt levelben, december 16-án, „Freud, Däubler, Kolbenheyer jelöltek” könyveikért kellett folyamodnia, amikor véleményt akart alkotni. Valószínűbb, hogy a sugalmazás, jelöljék Freudot is a díjra, a *Frankfurter Zeitung* kiadójától és szerkesztőjétől, Heinrich Simontól származott, amint arra Paquet már 1929. június 26-án, Landmann főpolgármesterhez írt levelében utalt.

Bárkinek jutott is elsőként az eszébe, hogy Freudnak adományozzák a díjat, 1930-ban már rég nem számított hajmeresztő ötletnek, hogy a pszichoanalízis megalapítóját nemzetközileg elismert díjra javasolják. Hiszen Freud a húszas években állandó várományosa volt a Nobel-díjnak, amelyet ugyan éppoly rendszerességgel nem kapott meg, amilyennel – 1969-ig – Samuel Beckett sem. 1928-ban az irodalom és tudományosság krémje a közvéleményhez fordult Freud Nobel-díjának érdekében. A kiáltványt egyebek közt Lou Andreas-Salomé, Vicki Baum, Alfred Döblin, Yvan Goll, Willy Haas, Knut Hamsun, Hermann Hesse, Julian Huxley, Georg Kaiser, Else Lasker-Schüler, Max Liebermann, Thomas Mann, Walter Mehring, Romain Rolland, Bertrand Russell, H. G. Wells, Virginia Woolf és Arnold Zweig írta alá.

Ilyen nemzetközi fedezetet és a *Frankfurter Zeitung* publicisztikai támogatását élvezve – vélénk – aligha okozhatott gondot a díjra jelölt Freudot győzelemhez segíteni. Így vélekedett Paquet is, aki 1930. január 13-án ekképp számolt be Landmann főpolgármesternek: „A kuratórium idevalósi tagjaival folytatott beszélgetéseim alapján olybá tűnik, ez évben leginkább Sigmund Freudra esne a választás.” A porosz kultuszminiszter, Becker is Freudot pártolja, s ő maga, mármint Paquet, is „szívesen elfojtaná a Freuddal kapcsolatban egy évvel korábban hangoztatott fenntartásait”.

Paquet jóslata elhamarkodottnak és túl derűlátónak bizonyult. Mert, mint hamarosan kiderült, a szavazatok korántsem estek oly egyhangúlag Freudra, mint Paquet föltételezte.

A kuratórium első ülése (1930. április 29.)

Jelen vannak: Landmann főpolgármester mint elnök, a porosz kormány képviselőjében Adolf Grimme porosz kultuszminiszter

(Becker utóda), Heißwolf, a városi küldöttek elnöke, a Porosz Művészeti Akadémia költői szakosztályának képviselőjében Alfred Döblin, a Goethe Társaság képviselőjében Julius Petersen professzor, a Szabad Német Alapítvány képviselőjében Ernst Beutler professzor, a Frankfurter Egyetem Filozófiai Karának képviselőjében Franz Schultz és Hans Naumann professzorok, a frankfurter sajtó képviselőjében Werner Deubler, a Frankfurter Népművelési Szövetség képviselőjében Guido Herzfeld, Michel városi tanácsos mint a kulturális ügyek előadója, valamint Alfons Paquet titkár.

Távol van: Hans Wahl professzor, a weimari Goethe Múzeum igazgatója.

Landmann főpolgármester azzal a megjegyzéssel nyitotta meg az ülést, hogy a következő két évre előre meghatározott a díjazottak kategóriája: 1931-ben, Goethe édesanyja születésének 200. évfordulóján egy nőnek, 1932-ban, a költő halálának 100. évfordulóján egy költőnek kell megkapnia a díjat. Ebből következően az említett két csoporttól az 1930. évi tanácskozáson célszerű volna eltekinteni. Ezt követően Alfons Paquet áttekintést nyújtott az odáig javasolt jelöltekről, a következő kategóriák szerint:

Drámaírók: Georg Kaiser, Ernst Barlach.

Nők: Ricarda Huch, Ruth Schaumann, Käthe Kollwitz, Toni Schwabe.

Gondolkodók és tudósok: Ludwig Klages, Rudolf Pannwitz, Rudolf Kassner, Ernst Fuhrmann, Hermann Wirth, Martin Buber, Edmund Husserl, Konrad Burdach.

Kutatók, természettudósok: Dacqué, Hörbiger, Frobenius, Theodor Lessing.

Pedagógusok: Fritz Klatt, Georg Kerschensteiner, F. W. Foerster.

Kiemelkedő kutatók: Freud.

Külföldiek: Fridtjof Nansen, Romain Rolland, Bertrand Russell, Benedetto Croce.

Írók: Ernst Edler von Planitz, Albert Trentini, Toni Schwabe (a két utóbbi mint Goethe-regények szerzője).

A kuratóriumtól érkezett javaslatok: Wilhelm Schäfer, Paul Ernst, Theodor Däubler, Wilhelm von Scholz, Albrecht Schäfer, Hermann Hesse.

Úgy tetszett, mintha minden megtörténhetett volna még. Talán csak az látszott valamiféle előzetes döntésre utalni, hogy Freud a „kiemelkedő tudósok” kategóriájának egyetlen jelöltjeként különös hangsúllyal szerepelt a listán. Paquet aztán még egyszer végigment a neveken, és rövid jellemzésekkel szolgált. Georg Kaiserről „megoszlanak a vélemények”, Kollwitz „jelentős művész”, „egészeben azonban mégsem gyakorolt döntő hatást” stb., Freud mellett azonban „erős érvek” szólnak. Hogy mifélék, Paquet nem árulta el. Ám úgy tetszik, ez volt a végszó Alfred Döblin számára, aki ekkor szót kért. Minthogy a plaidoyer, melyet Freud érdekében tartott, máig publikálatlan, hadd idézzük a Frankfurti Városi Archivumban őrzött jegyzőkönyvet hosszabban: „Sigmund Freud világhírű. Egy egész tudományt teremtett, melynek szerte a világon élnek művelői, Ázsiában és Sidneyben, Keleten és – mindenekelőtt – Amerikában. Vitathatatlanak tetszik Freud hatása, vitathatatlanak, hogy nagy férfiú. A kérdés, amely itt fölvetődhet, hogy mi köze van munkásságának Goethehez. Erre azt kell válaszolnom, hogy Goethétől nyílegyenes út vezet Freudhoz, melyről talán csak a teológusoknak nincs tudomásuk. A filológus professzor urak ismernek engem. A filológia elidegenedése és a filozófia életidegensége oly rémisztő ma, hogy csak el kell menni a Goethe Társaságba, és láthatjuk, Goethe kiknek a kezére került. Az utat megrajzolni Goethétől Freudig mindenki számára könnyű feladat, aki ismeri Goethe művét. Olyan alakok állnak nála a középpontban, mint Tasso és Iphigeneia. Két dolog kerül polárisan szembe egymással, Oresztész és Iphigeneia, Tasso és a nagyszerű [a jegyzőkönyvből itt hiányzik a név: Leonora – *W. S.*] a másik oldalon. Freudnál is föltűnik ez a dionüszoszi-apolloáni alakzat. Goethe egész életében arra törekedett, hogy a nagy apollóni alakok legyőzzék a kaotikus-dionüszoszi elemet. Csak be kell helyettesítenem a freudi terminusokkal a kifejezéseket: apollóni és dionüszoszi, s kirajzolódik a Freudot Goethével összekötő vonal. Hogy mennyire eleven Freud hatása, lemérhetik azon, hogy Thomas Mann például szüntelen vitában áll vele. Freud belevágott a tudattalan föltárásába, s nem állt meg félúton. Olyan szélességben és mélységben tárult föl előttünk a tudattalan, mint eddig még soha, mint azt mind ez ideig csak költők voltak képesek meg-

érezni. Az apollóni, a ráció a tudattalannak tudatossá tételét igényli, s ez egy újfajta erkölcsi magatartásból adódó új beállítódást követel meg. Szabadjon megjegyezmem, hogy magam is orvos vagyok, és én is folytatok analitikus gyakorlatot. Nem pusztán a kényszerűen kaotikusnak erkölcsivé való átformálása az, amiről szó van, átformálása olyan alakokká, mint az említettek, ahogy azt Klages fejtegeti. Lehetetlen Klagest említeni is, ha alkalmunk nyílik Freudról eszmét cserélni. [Döblin itt arra utal, hogy Julius Petersen Ludwig Klages jelöltségét támogatta – *W. S.*] Ugyanúgy elmondhatnám, hogy egyenes út vezet Goethétől Freudig, és ha a nagy költőt egy élő költővel, Stefan Georgével akartuk megünnepelni, Sigmund Freud neve éppígy számba jöhet ama négy pont alapján, amelyet a Goethe Alapítvány rögzített: nagy formátumú férfiú, világra szóló jelentőségű, olyan ember, aki közvetlen eszmei és erkölcsi összefüggésben áll Goethével. Amihez még egy személyes szempont is társul, valami, amit a nemzetnek Freuddal szemben jóvá kell tennie. Amíg fizikusok és mások elnyerhetik a Nobel-díjat, Freud olyasvalaki, aki soha nem részesült kitüntetésben. Németországot oly ismertté tette a világban, mint kevés más tudós. És soha semmiféle hivatalos hely nem tartotta említésre méltónak a nevét Németországban... A hivatalos tudomány is hallgat Freudról és a Freud-jelenségről. Rohanó korunkat kevesen fogják túlélni, csak az olyanok, mint Freud és Einstein. Egyszóval, azt hiszem, elégtételt kell adnunk Freudnak a nemzet nevében. Ha Önök összekapcsolják Freud nevét a Goethe-díjjal, igen jelentős dolgot cselekszenek.”

Minden további, Freud ellen vagy mellett szóló votum ezek után Döblin állásfoglalása körül kristályosodott ki, többé-kevésbé elutasítva vagy elfogadva az ő érveit. Paquet például, aki kifejezetten fölülbírálta korábbi állásfoglalását, mármint hogy „Freud inkább az Orcus, mintsem a Olümposz lakója”, Freud művét most elsősorban költői teljesítménynek látta. „Költőinek tetszik számomra az a bátorság, amellyel megnyitotta az Orcust, és alakot és nevet adott a lemuroknak. Szeretném, ha látnánk érdemét, az érdemet, melyet az ismeretlen megnevezésével szerzett. E megnevezés gazdagabbá tette az emberiséget, a nyelvet.” Szembetűnő, hogy a kuratórium két írója Freud mellé állt, míg a

Goethe-filológusok csaknem egyhangúlag ellene voltak, és újra meg újra megpróbálták egy író – Binding és Schäfer az esélyesek – megkoronázását elérni. Ernst Beutler, a Szabad Német Alapítvány igazgatója beismerte ugyan, hogy a *Jenseits der Lust* [sic!]* alapján Freudot rangos kutatóorvosnak tartja, mégsem javallotta – „Freud bázisa ijesztően szűk” – a díj odaítélését. E megtiszteltetéssel – vélekedett Beutler, kifordítva Döblin érvelését – „olyan megszégyenülésnek tennénk ki magunkat, hogy keversesen meg kellene bánnunk döntésünket”. Hans Naumann, a frankfurti germanista (lásd az 1. fejezetben), Döblin plaidoyerjának afféle tükörképeként, a Freud-ellenes előítéletek teljes és leplezetlen katalógusát állította össze: „Ha ma Freudot választanánk, e megtiszteltetés post festum érkezne. A freudi tanok tekintetében ma már a föleszmélés és a újjászerveződés időszakába érkeztünk. S nem tudhatjuk, mi az, ami e tanokból fönmarad. Jobb, ha tisztában vannak vele, hogy Freud hatása Zürichen túl megszűnik. Az egész latin világ elzárkózott Freud elől. Hallaniuk kellene, hogyan vélekednek Freudról a franciák s minden latin nyelvet beszélő nép. Amerikában, igen, ott virul a Freud-hatás, ott ismerik őt, de hát tudjuk, Amerika szellemi dolgokban infantilis. A német tudomány igen távol áll Freudtól. Csak meg kellene hallgatniuk a pszichológusokat, a filozófusokról nem is beszélve. Megkérdézhetik bármelyik vallásfilozófust, bármelyik végzett jogászt, mennyire idegenkedik Freudtól, milyen kevésre tartja. Az egésztest inkább valamiféle orosz ügynek látom. Freudot az a szerencsétlenség érte, hogy túl sokáig élt. De ez nem ok, hogy kitegyük magunkat a maradiság vádjának.”

A kuratóriumban ülő négy Goethe-kutató közül egyedül a germanista Franz Schultz (lásd a 4. fejezetben) szólalt föl Freud mellett. Érezhető gúnnyal kollégái iránt, „abban, amit Freud ellen fölhoztak, bizonyos kispolgári rétegek vélekedésének kifejeződését” vélte fölfedezni. Teljes mértékben egyetértett Döblin érvével, hogy ugyanis „közvetlen szellemtörténeti vonal” húzható Goethétől Freudig. „Ne akarjunk ragaszkodni egyfajta merev Goethe-képhez. Alaptalannak tartom azoknak az aggodalmait,

* A mű pontos címe: *Jenseits des Lustprinzips*. – A ford.

akik Goethe nevének védelmében szólaltak föl itt, Goethének nincs szüksége erre a védelemre.”

Ami a kuratórium többi tagját illeti, ezen az első ülésen Landmann, Grimme és Herzfeld inkább a Freud-párthoz húzott; Heißwolf és Michel, a város két képviselője pedig nem vett részt a vitában. Werner Deubel, a frankfurti sajtó képviselője a Goethe-filológusokhoz csapódott. Ha föltesszük, hogy a város képviselői tartózkodtak vagy a többséggel tartottak volna, akkor ezen az ülésen hat–négy, sőt, nyolc–négy arányú többségi döntés született volna Freud mellett. Megegyezésre törekvő politikusként azonban Landmann úgy döntött, nem engedi meg, hogy most kerüljön sor a szavazásra, hanem egy második összejövetelen próbál megegyezést elérni. Úgyhogy a társaság ebédelni tért a Frankfurter Hofba, ahol is a következő menü várta őket:

Tárkonyos buggyantott tojás boros kocsonyában. Friss schwetzingi spárga. Holland mártás. Prágai és vesztfáliai sonka. Fiala, hízott kacsa sütvé. Roueni mártás. Párizsi fejes saláta. Gyümölcssaláta. Mokka.

Amihez 1928-as évjáratú Reiler Goldlayt és 1927-es évjáratú Niersteiner Domtalt ittak.

A második ülés (1930. július 3.)

A díj kuratóriuma július 3-án, 11.30-kor ült össze újabb tanácskozássra, ez alkalommal Bad Nauheimban, Jeschke Grand Hoteljában. A közben eltelt hónapok során semmi olyasmi nem történt, ami a Landmann óhajtotta megegyezés útját egyengette volna. Az álláspontok nem változtak, sőt szembenállásuk még eltökéltebb és megalapozottabb lett, minthogy mindkét párt külső támogatást is szerzett magának. A porosz kultuszminiszter egykori személyes referense, Otto Benecke például Michel városi tanácsosnak írt levelében, Freud mellett nyilatkozott, utalva arra, hogy „a Porosz Kultuszminisztériumban éppen tárgyalások folynak a berlini egyetem filozófiai karával egy tanári megbízatás dolgában, melyet Freud egy tanítványának kívánnak adni. A tanári megbízatásról folyó tárgyalások – melyeken én is részt veszek – nem nélkülöznek bizonyos érdekeséget, éppen mert a

megbízás nem az orvosi, hanem a filozófiai karra szól... Ugyanis meglehetősen széles körben elfogadottá vált az az álláspont, hogy Freud zseniális iránymutatása révén a pszichoanalízis túlnőtt a szaktudományi határokon, és több fakultás számára is átfogó elméleti és segédtudománnyá vált... Hozzáfűzném azt a megjegyzést, hogy amennyiben a Goethe-díjat S. F.-nak adományoznák, döntésük nagy visszhangra találna az egész közvéleményben.”⁸ A Goethe-díj előző évi kitüntetettje, Leopold Ziegler viszont, akit Paquet kért fel, hogy foglaljon állást a kérdésben, fölöttébb szkeptikusan nyilatkozott Freud jelöltségéről.

Míg ezek az állásfoglalások – számba véve a világnézeti álláspontokat, melyekből fakadtak – előre láthatók voltak, fölöttébb meglepő az a támogatás, melyet a Freudot ellenzők pártja Kurt Riezler-től, az egyetem kurátorától kapott. Hiszen Riezler liberális és előítéletektől ment férfiúnak számított, akinek vezetése alatt a frankfurti egyetem kétségkívül virágkorát élte (lásd az 1. fejezetet). Támogatása nélkül Max Horkheimernek a Társadalomkutatási Intézet igazgatói székébe szóló meghívása aligha lett volna elképzelhető, vagy legalábbis nem lett volna ilyen könnyű, és a pszichoanalízis éppen Horkheimer igazgatósága alatt tett szert elvitathatatlan helyre az Intézet kutatásaiban. Mellesleg megjegyzendő, hogy Riezler apósa, Max Liebermann is aláírta azt a fölhívást, amelyet Freud érdekében intéztek a Nobel-díj bizottsághoz. E felvilágosult humanista és szabadgondolkodó, akit 1933-ban a nácik az elsők között mentettek fel tisztségéből, tulajdonképpen csaknem ugyanazokat az érveket fordította Freud ellen, mint Hans Naumann, a későbbi nemzetszocialista, éppen csak előkelőbben fogalmazott: „Bárhogy értékeljük is Freud zsenialitását, jelentőségét..., az a szellemi magatartás, amelyet Freud neve jelez, éles ellentétben áll azzal, amit Goethe neve jelent... Van valami nem-goethei, sőt, Goethével szemben álló a freudi világ elvileg kauzális-mechanisztikus jellegében, fölépítésének szélsőséges racionalizmusában, abban, hogy az elevenen átértett egész-fogalom helyébe a konstrukció lép, abban, hogy az embert a kínosan beteges vagy a prüd felől

⁸ Levél 1930. V. 17-éről, melyet az 1930. VII. 3-i ülésen Michel olvasott föl, lásd a jegyzőkönyvet (Városi Levéltár).

ragadja meg... Ha Goethe kikelt Newton és bizonyos fizikusok ellen – mégpedig mindössze a színjelenség mechanikus-racionalista, nem szabad és egész szempontú kezelésmódja miatt –, milyen kiélezettnek kell tartanunk az ellentétet itt, amikor a gyűlölt, sőt megvetett szellemi magatartás nem csupán a színjelenséget érinti, hanem a szellemi világ teljes körét... Teljesen *közömbös*, hogy a pszichoanalízisnek *igaza van-e!* A két név összekapcsolását a közvélemény, mely nagyon találó képet alkotott a két szellemi magatartásról, ízléstelen kotyvaléknak fogja tartani. A vilmosi Németországgal ellentétben tartózkodnunk kellene az efféle világ-magatartások összekutyulásától.”⁹

A július 3-án tartott Bad Nauheim-i ülésen, egy kivételtől eltekintve, csak a frankfurti illetőségű kuratóriumi tagok vettek részt. Döblin, Grimme, Petersen és Beutler betegségükre, illetve hivatali elfoglaltságukra hivatkozva kimentették magukat. Az egyetlen nem Frankfurttól érkezett a weimari Goethe Múzeum igazgatója, Hans Wahl volt, aki áprilisban hiányzott. S már pusztán a megjelentek csekély száma alapján is világos volt, hogy ezen az ülésen sem születhet végleges döntés.

Alfons Paquet előbb áttekintette az elmúlt hónapok fejleményeit, amikor is megpróbálták megegyezni egy kompromisszumos jelöltben, ám sem Oskar von Miller, sem Hermann Stegeman nem kapták meg a szükséges többséget. Aminél fogva „minden arra késztet bennünket, hogy visszatérjünk Freud jelölésére”. Megállapításának alátámasztására Paquet felolvasta azt a levelet, melyben Döblin végérvényesen Freud mellett szavazott. A levél fogalmazásakor Döblin valószínűleg ismerte már Riezler elmarasztaló szakvéleményét, mert ezekben a hetekben Paquet napról napra tájékoztatta a fejleményekről kollégáit és vitapartnerait (június 24-én például „bizalmasan” közölte Döblinnel: „F. ügyében talán még egyszer heves küzdelemre fog sor kerülni”). Mindenesetre Döblin levele akár Riezlernek adott válaszként is fölfogható: „Úgy tetszik, a Goethe-díja ellen fölhozott legfőbb érvként Freud azzal vádoltatik, hogy egy teljes átalakulásban lévő, elemeire széthulló kor képviselője, bár persze kimagasló képviselője – s hogyan is volna a neve összekapcsolható egy fér-

⁹ Az 1930. VII. 3-i ülés jegyzőkönyve alapján idézem.

fiúéval, aki tisztelte a titkot, aki belenyugodott a titokba, Goetheéval, egy zárt, feudális-agrárius német korszak alakjáéval. Persze kényszerűségből bizonyára lehet szellemi kapcsolatot teremteni közöttük, ám ezzel soha nem hidalhatjuk át tisztességgel a különbségek közöttük tátongó szakadékát. Nos, éppen erről van szó: azt akarjuk-e, hogy a Goethe-díj a valamilyen értelemben vett Goethe-epigonok és -követők díja legyen, vagy pedig egy öntörvényű, a *jelenünket* kifejező nagy szellemet szeretnének kitüntetni vele? Már előző alkalommal is e második fajta magatartás érdekében szóltam, ezt tartottam az egyetlen helyes, bátor és termékeny magatartásnak. Tudjuk, ki volt Goethe – olyasvalaki, aki a *saját* életét élte a *saját* korában, és így találhatjuk meg azokat, akiket ma kell a róla elnevezett díjjal megtisztelnünk. Semmiképp sem lelhetjük fel őket úgy, hogy valamiféle »goethei« ismertetőjegyet kérünk rajtuk számon. Ha a Goethe-díj nem filológiai-történeti érdekességű dolog kíván lenni, hanem egy olyan modern város díja, amelyik a végzetlenül nehéz mai németországi helyzetben akar a díjjal a szellemnek szolgálatot tenni, akkor Freud minden bizonnyal azok közé tartozik, akiket megillet e díj.”¹⁰

E második ülésen nem merült föl újabb érv a vitában. Ám föl-tűnő volt a szerepek cseréje. Míg ugyanis az első ülésen a politikusok – vagyis a város képviselői – érzékelhetően a háttérbe húzódtak, és a Goethe-filológusok vitték a szót, ez utóbbiak most alig szólaltak meg, s a politikusok kezébe került a kezdeményezés. Persze, amit ők a szívükön viseltek, az „a közvéleményre gyakorolt és a város vezetői számára nem közömbös hatás” volt (Michel városi tanácsos). Minden résztvevő láthatta, hogy Freud kitüntetése vitatott, s ez különösképpen Landmann főpolgármestert nyugtalanította, aki újra és újra megpróbálta elérni, hogy egyhangú döntés szülessék, mert nem akarta, hogy a közelgő Goethe-évfordulóra, 1932-re a botrány árnyéka vetüljön. „Nem tudom – ajánlotta megfontolásra a vitában –, reménykedhetünk-e az általunk kívánatosnak tartott egyhangú szavazásban, ha a díjazott személye körül komoly vita kerekedik. Ez persze

¹⁰ Alfons Paquet 1930. VII. 1-i levele. In: Alfred Döblin: *Briefe*. (Hrsg. Walter Muschg.) Olten, 1970, 162–163.

merőben külsődleges, mellékes szempont, amelyet azonban nekem mégis mérlegelnem kell.” Landmann elsősorban a jobboldal támadásától félt, attól, hogy azzal a „bolsevik disznósággal” vádolják meg: az ablakon hajítja ki a város pénzét. Ám bármennyire is megegyezésre törekedett, amíg csak lehetőséget látott rá, és amíg politikailag opportunusnak tartotta, nem riadt vissza a vitától sem, s ha már elkerülhetetlennek mutatkozott, akkor szeretett volna a lehetőségekhez mérten nyílt vitát látni. Ha Freud személyében olyasvalakit tüntetnek ki, aki nem „goethei” jelenség a szó hagyományos értelmében, „akkor hát habozás nélkül el kell vágni a köldökzsinórt Goethe és a kiválasztott között, mert csak így jutalmazhat a díj eleven alkotó tevékenységet”. Michel városi tanácsos hasonlóképpen érvelt. Számon kérte a vitát kiváltó döntéshez való bátorságot, emlékeztetve rá, hogy a kuratórium „fennállásának négy éve alatt oly óvatosan működött, és Stefan George, Albert Schweitzer és Leopold Ziegler kitüntetésével oly bőségesen igazolta alibijét, olyannyira igazodott a konvenciókhoz, hogy most az egyszer vállalhatná a kihívó döntés kockázatát”. Az ülés anélkül zárult, hogy szavazással formális döntésre került volna sor, ám kinyilvánított a szándék, hogy a következő három hét során írásban megkérik a kuratórium minden tagjának döntését. Majd az ülés résztvevői ebédelni tértek.

Tükörtojás lotharingiai módra. Hideg libasült és csirke. Lyoni krumpli. Lorette-saláta. Pêche Melba.

A díjátadás

Ha eltekintünk attól, hogy a város képviselői a mindenkori többséggel kívántak szavazni, a kuratórium nézetei nem változtak az első ülés óta. A végleges írásbeli szavazás során Landmann, Grimme, Heißwolf, Döblin, Herzfeld, Schultz és Paquet Freud mellett adták le szavazatukat. Freud ellen szavazott Petersen, Wahl, Beutler, Neumann és Deubel. Egyértelmű, csaknem kétharmados többség alakult ki, és a szavazatok csaknem szimmetrikusan estek: a Freud ellen szavazók blokkját, eltekintve a zszurnaliszta Deubeltől, a Goethe-filológusok alkották, a Freudot

pártolók csoportjában pedig, Schultz kivételével, nem akadt egyetlen Goethe-kutató sem.

Paquet július 20-án értesítette Döblint a döntésről. A levél Döblin nyári címére, a stájerországi Grundlseeba ment, oda, ahol – véletlenül vagy sem – Freud is töltötte nyári szabadságát, és ahol utolérte őt a hivatalos távirati értesítés arról, hogy ő az évi Goethe-díj kitüntetettje. Még egy egybeesésre derült fény. Amikor Michel városi tanácsos augusztus 24-én felesége és egy másik hölgy kíséretében megjelent Freudnál, hogy átadja az oklevelet és a csekket, Freud, nem kis meglepetésére, fölfedezte, hogy ez a bizonyos másik hölgy egykori betegének, a „kis Hansnak” – aki Anna O.-hoz hasonlóan bevonult a pszichoanalízis történetébe – a felesége. (Freud biográfiáját, Ernest Jonest, akitől ezt tudjuk, mindenesetre óvatosan kell kezelnünk, hiszen amikor a díj odaítéléséről ír, azt állítja, hogy eleinte a kuratórium többsége Freud *ellen* foglalt volna állást, s ezen csak Paquet közbenjárása változtatott apránként.)

Freud, aki gúnyosan figyelte a Nobel-díja érdekében folytatott buzgólkodást, méltósággal, sőt tartózkodóan fogadta a Frankfurtból érkező megtiszteltetést. Július 26-án Paquet-hoz intézett köszönőlevelében így írt: „Hivatalos megtiszteltetésekkel soha nem kényeztetek el, és így magam is berendezkedtem rá, hogy ne érezzem hiányukat. Ám nem akarom tagadni, Frankfurt város Goethe-díjának igen örültem.” S valamivel később, augusztus 21-én, egy héttel a frankfurti díjátadási ünnepség előtt Arnold Zweignek: „Nem tagadom, a Goethe-díj megörvendeztetett. A Goethével való szorosabb kapcsolat gondolata csábító, és a díj inkább a személyiségnek szóló főhajtás, mint a teljesítményről alkotott ítélet. Másrészt azonban az effajta elismeréseknek az én koromban [Freud hetvennégy éves volt ekkor – *W. S.*] sem nagy gyakorlati értékük, sem különösebb érzelmi jelentőségük nincsen már. Ahhoz, hogy a kortársakkal megbékítsen, későn érkezett, abban pedig, hogy az analízis a halálom után győzedelmeskedni fog, soha nem kételkedtem.” A lánya, Anna által fölolvastott beszéd végén, melyben a díjért köszönetet mondott, Freud nem leplezte a díj ébresztette érzéseit. Tudva, hogy a frankfurti társaság legelőkelőbbjei lesznek jelen, Mefisztó szavaival fejezte be a beszédet:

Hisz tudásod legjavát
nem mondhatod el a fiúknak!

(Sárközi György fordítása)

Frankfurtban ezenközben azon igyekeztek, hogy a közönségnek mégiscsak bepillantást engedjenek a kuratóriumban mutatkozó véleménykülönbségekbe, lehetőleg oly formában, hogy az minden résztvevőt kielégítsen. E célra az adományozó oklevelet szemelték ki. A Paquet fölvázolta, Deubel lektorálta és szerkesztette szövegnek tartalmaznia kellett mind a díj odaítélésének megokolását, mind a Freudot érintő fenntartásokat. Végső megfogalmazásban a szöveg ekképp hangzott tehát:

„Frankfurt városa az általa alapított Goethe-díjat ebben az évben az alapvetően új szemléletmód megteremtőjeként elismert bécsi tudósnek, Sigmund Freudnak ítéli oda.

Sigmund Freud szigorúan természettudományos módszerekkel, egyszersmind merészen értelmezve a költő hasonlatait, utat tört a lélek hajtóerőihöz, megteremtve ezáltal annak lehetőségét, hogy megismerjük a lélek ősformáinak fejlődését és fölépítését, és gyógyítani tudjuk némely betegségét. A pszichoanalízis nem csupán az orvostudományt forradalmasította – forradalmasította és gazdagította a művészek és lelkészek, a történetírók és nevelők képzeletvilágát is. Áthidalva az önelemzés veszélyeit és a szellemi irányzatokat elválasztó különbségeket, Freud a tudományok újfajta együttműködésének és a népek egymás iránti jobb megértésének alapjait vetette meg. Ahogy a legkorábbi freudi lélekelemzések Goethe *A természetével* rokoníthatók, úgy másfelől ez utóbbiban jelen van az a mefisztói vonás, amely Freud kutatói módszerének olyannyira sajátja, a minden fátyol kíméletlen föllebbentésére való törekvés, mely elválaszthatatlan kísérőjelensége a fausti csillapíthatatlanságnak, és jelen van benne a tudat alatt szunnyadó alkotóerők iránt érzett tisztelet is, az a tisztelet, amely Freudnak, a nagy tudósnek, írónak és harcosnak kijár, neki, akitől eddig mindenfajta külső megtiszteltetés megtagadtatott, bár művének felforgató ereje korunk szellemét oly mélyen meghatározta, mint talán senki másé kortársaink közül. – A kuratórium a prók és kontrák alapos mérlegelése után e megtiszteltetéssel arra kívánt rámutatni, hogy amit a freudi gondo-

latvilágban talán a legmagasabbra kell értékelnünk, az nem egyéb, mint az az út, amelyet az önmagukat túlélte képzetektől megtisztított és ily módon újra megszilárdított értékvilág felé nyitott.”

Ha összevetjük a szöveget Paquet első vázlatával, nem találunk lényeges változtatásokat, eltekintve az utolsó mondatról, mely eredetileg így szólt: „A kuratórium által gondosan mérlegett megtiszteltetésnek nincsen köze a Freud kapcsán vitatott egyes orvosi-tudományos megállapításokhoz; azért került sor erre a döntésre, hogy rámutassunk: a goethei lényeg ellentétéktől szabdalt korunk égető kérdéseiben is elevenen hat.” Ma már megállapíthatatlan, hogy ez a nem különösebben mélyenszántó változtatás valóban Deubeltől származik-e, vagy Paquet maga eszközölte. Az aktákból csupán annyi derül ki, hogy 1930 júniusában még úgy tervezték, Deubellel átnéztetik a szöveget, arról azonban egyetlen akta sem szól, hogy ez valóban meg is történt. Mindenesetre a kuratórium két tagja (Naumann és Wahl) számára a végleges szöveg is elfogadhatatlan maradt, amit levélben mindketten hivatalosan is Paquet tudomására hoztak. Hogy mekkora volt az elkeseredés, arról nem csupán Wahl Paquet-nak címzett szemrehányása tanúskodik, akinek ugyanis a kuratórium tanácskozásain az a benyomása támadt, „mintha már eleve bizonyos elkötelezettségek érvényesültek volna”. A világnézeti szakadékokat, melyeket a díj odaítélése föltárt, az adományozási okirat szövegénél jobban szemlélteti az a mintázat, amely szerint a város vezetéséhez érkező, a Goethe-házbeli ünnepségre és a Frankfurter Hof-beli ünnepi vacsorára szóló meghívást elfogadó és lemondó válaszok váltakoztak. Míg Meng és Landauer, a két frankfurti pszichoanalitikus és Freud-tanítvány szívből megköszönték az őket ért megtiszteltetést, és elfogadták a meghívást, a kuratóriumban Freud ellen szavazott tagok tüntető tömörséggel, sőt élességgel mondtak nemet – így Wahl is, Landmannhoz írt augusztus 16-i levelében: „Miután határozottan a jelöltség ellen foglaltam állást, a meghívásnak, sajnos, nem tehetek eleget.” Ernst Beutler az egyetlen kivétel, bár tulajdonképpen ő sem az, hiszen a Szabad Német Alapítvány igazgatójaként a Goethe-házbeli díjátadásnál mint házigazdának meg kellett jelennie, ha nem akart botrányt okozni. Döblint, aki a legmelegebben támo-

gatta Freudot, másvalami akadályozta meg a megjelenésben. Augusztus 17-én az iránt tudakozódott Paquet-nál, vajon Frankfurt városa fedezné-e utazási költségeit. A nemleges válasz olvastán, melyet Paquet augusztus 18-án adni kényszerült – „üres a zsebünk” –, Döblin, a berlini segélypénztári orvos úgy döntött, lemond az utazásról.

6. Az akadályoztatástól a fölszámolásig: a Társadalomkutatási Intézet halála*

A nemzetiszocialista hatalomátvétel 1933. március 13-án érte utol Viktoria-Allee 17. alatti otthonában a Társadalomkutatási Intézetet. A bűnügyi rendőrség I/a részlegének emberei behatoltak a két emelet helyiségeibe, „behatolás közben nagy mennyiségű bomlasztó irodalmat előtalálva”. Az épületet lezárták, helyiségeit lepecsételték. Három héttel később, április 3-án, az egyetemi szenátus elhatározta, kérelmet intéz a porosz kultuszminiszterhez, „szüntesse meg a »Frankfurti Egyetem mellett működő Társadalomkutatási Intézet« és egyetemünk közt fennálló kapcsolatot, amely amúgy is fölöttebb laza volt”. Az 1932 októbere óta hivatalban lévő rektor, Wilhelm Gerloff, indoklásul a következőket hozta föl: „Az Intézet tényleges fejlődése, ami az Intézetet látogatók körét illeti, oly pályákra tért, hogy az aligha találkozhatott az egyetem tetszésével, mindazonáltal semmiféle befolyást nem gyakorolhattunk rá.” A megállapítás megfelel a tényeknek. Az Intézet megalapítása, 1923 óta feszélyezte az egyetemi emberek zömét. Persze az, hogy az egyetem épp a hatalomátvétel pillanatában adott nyilvánosan kifejezést régi rosszérzésének, aggályokat kelthet, akárcsak az a tény, hogy Gerloff Pénzügykutató Intézete az Intézet épületében vendégeskedett, és Gerloff tíz évvel korábban maga is tagja volt az Intézet anyatársaságának, a „Társadalomkutatási Társaság”-nak (Felix Weil visszaemlékezése szerint).

* Az itt idézett dokumentumok a Frankfurti Egyetem Központi Nyilvántartóban (Institut für Socialforschung, Gesellschaft für Socialforschung) őrzött 3/03-50-es számú kuratóriumi iratok között található.

1. Max Beckmann: *A csalódottak. I.* Litográfia. A „Berlini utazás” című sorozatból, 1922

2. Max Beckmann: *A csalódottak*. II. Litográfia. A „Berlini utazás” című sorozatból, 1922

3. Max Beckmann: *Dr. Heinrich Simon arcképe*. Litográfia, 1922

4. Az IG-Farben konzern igazgatósági épülete (1932)

5. A Társadalomkutatási Intézet bejárata

6. Max Horkheimer és Friedrich Pollock háza, Kronberg-Taunus, Minnholzweg 3

7. Max Horkheimer a húszas évek közepén

8. Leo Frobenius

9. Karl Mannheim

10. A *Frankfurter Zeitung* épülete
(Große Eschenheimer Straße 30.)

11. Siegfried Kracauer

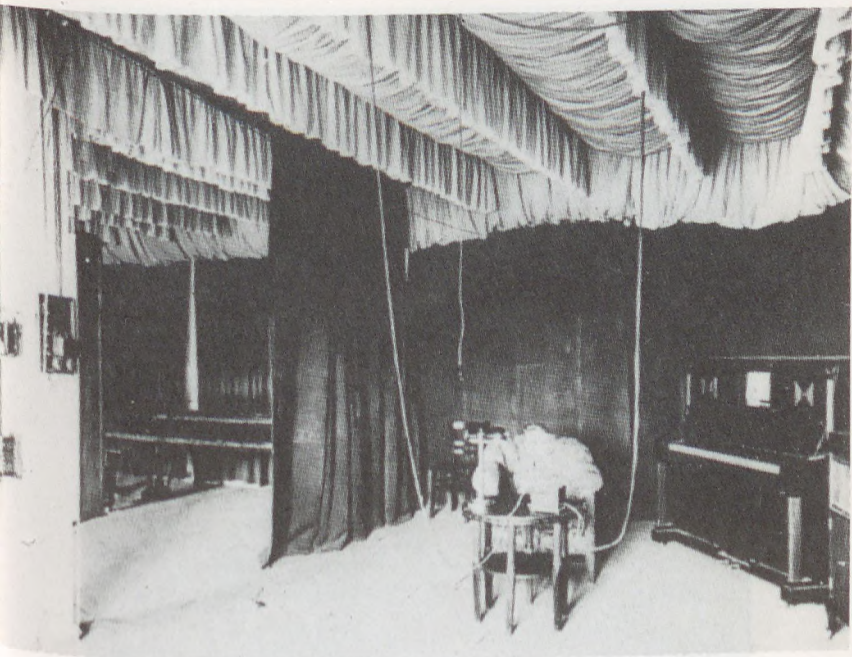
12. Nehemiah Anton Nobel

13. Eduard Strauss (Galliner rajza, 1933)

14. Franz Rosenzweig

15. Radio Frankfurt

16. Hans Flesch

17. Paul Hindemith

18. Alfons Paquet

19. Bertha Pappenheim (J. Oppenheim rajza nyomán, 1934)

20. Frankfurt város Goethe-díjának átadása Sigmund Freudnak, akit lánya, Anna Freud képviselt. Balról jobbra: Alfons Paquet, Landmann-né asszony, Ernst Beutler, Anna Freud, von Weinberg, valamint Ludwig Landmann, Frankfurt am Main főpolgármestere.

KARL LANDAUER

FRANKFURT A. M.
KETTENHOFWEG 17

27. 8. 30.

176

Sehr verehrter Herr Oberbürgermeister!
Für Ihre freundliche Einladung zum Frühstück und für
Ihre am 28. 8. sage ich Ihnen ergebensten Dank. Ich werde
sichere Folge leisten.

Respektvoll

K. Landauer.

f. Ter

Herrn Vogel

21. Karl Landauer levele Ludwig Landmann-nak

Herrn HEINRICH MENG

168
FRANKFURT a. M. 19. August 1850
Kettenschlagweg 114
Ruf Malagen 7301

7 20.8.30.

Herrn Oberbürgermeister Dr. jur. Ludwig Landmann

H i e r .
Schifferstrasse 98

Sehr geehrter Herr Oberbürgermeister,

Für Ihre frdl. Einladung namens des Kuratoriums
des Frankfurter Goethepreises zur Bekanntgabe des Preisträgers und
zu einem Frühstück im Kurfürstenzimmer danke ich Ihnen. Ich werde
der Einladung folgen.

In vorzüglicher Hochachtung

not. 2/8

J. v. M.

Meng.

22. Heinrich von Meng levele Ludwig Landmann-nak

171

DIREKTION DES GOETHE-NATIONALMUSEUMS

Goethe-Nationalmuseum GNM. No.
 Klassische Stätten eig. KS. No.
 Urkundenabteil. WP. No.
 Goethes Gartenhaus GH. No.
 Schloß Tiefurt ST. No.
 Römisches Haus RH. No.
 Verwaltung des Literat.-
 Museums LM. No.

F. Teil

Weimar, am 16. August 1930.

de

Herr

Oberbürgermeister Dr. Landmann Frankfurt

Sehr geehrter Herr Oberbürgermeister!

Ich danke Ihnen für die Einladung zur Verteilung des Frankfurter Goethepreises. Da ich ~~wirk~~ entschieden gegen die Kandidatur gestimmt habe, kann ich ihr leider nicht nachkommen.

Mit vorzüglicher Hochachtung

ergebenst

Wahl.

1201. 2/18

23. Hans Wahl levele Ludwig Landmann-nak

24. A Társadalomkutatási Intézet épülete 1933 márciusában

Bármily könnyű szívvel vált is meg, egyetlen tollvonással, az egyetem a politikai üldözötté vált Intézettől, kapcsolatuk ezzel távolról sem volt megszűntnek tekinthető. Mert ez a kapcsolat voltaképpen pénzügyi kötelék volt, amely összefogta őket. Hogy ezt megértsük, az némi visszapillantást igényel az Intézet keletkezéstörténetére és a szerződésre, mellyel az egyetemhez kötötte magát. Az 1923-ból származó alapító szerződésben a Társadalomkutatási Társaság mint az Intézet anyatársasága kötelezte magát, hogy nyilvános rendes tanári állást létesít a gazdaság- és társadalomtudományi karon, s ennek fejében az egyetem beletörődött abba, hogy az Intézettel való egyetértésben meghívandó egyetemi tanár perszónalunióban az Intézet igazgatója legyen. Ez a konstrukció arra volt hivatva, hogy az egyebekben független Intézet akadémiai elismertetését biztosítsa. Amikor első igazgatója, Carl Grünberg nyugdíjazását követően Max Horkheimer vette át az Intézet vezetését, új helyzet állt elő, hiszen Horkheimer nem a gazdaság- és társadalomtudományi, hanem a filozófiai karhoz tartozott. A Társadalomkutatási Társaság azonban egy kiegészítő szerződésben kijelentette, kész a két kar mindkét tanszékének pénzügyi támogatására. Így történt, hogy 1932 végén a Társadalomkutatási Társaság anyagi eszközeiből három professzori fizetést is folyósítottak: Carl Grünberg nyugdíját, valamint Max Horkheimeré mellett az 1931-ben a gazdasági- és társadalomtudományi karra meghívott nemzetgazdász, Adolf Löwe fizetését.

A három javadalmazottból 1933 tavaszán már csak a nyugálományú Carl Grünberg tartózkodott Németországban. Horkheimer és Löwe, akiket a „szaktisztviselői kar helyreállításáról” frissen kibocsátott törvény alapján, vagyis részben faji, részben politikai okokból, „szabadságoltak és korengedménnyel nyugdíjaztak”, elhagyták már Németországot. Ám egy lapra tartozott a nemzetiszocialista hatalomátvétel és rémuralmi kísérőjelenségei, más lapra a hétköznapi bürokratikus-jogászai gyakorlata. E másik lapon egyelőre még a megszokott szabályok szerint írtak. Mialatt az egyetem szenátusa és rektora szabadulni iparkodott az Intézettől, az egyetem pénztára hiányt mutatott ki a Társadalomkutatási Intézet fizetési számláján. Április 13-án a pénztár közölte a kuratóriummal, hogy a Társadalomkutatási Társaság

március 1-je óta hátralékban van a Grünberg, Horkheimer és Löwe javadalmazását fedező befizetésekkel, összesen: 2879,45 birodalmi márkával. Így aztán az egyetem kuratóriuma május 10-én az összeg kiegyenlítésére szólította föl a Társadalomkutatási Társaságot. Postafordultával érkezett a válasz, egy londoni levél, május 16-i kelettel, Friedrich Pollocknak, az Intézet tagjának és a Társadalomkutatási Társaság elnökének az aláírásával. Pollock, még a régi, a frankfurti címet föltüntető levélpapíron, a következőket írta: „Engedjessék meg Önöket arról biztosítanom: Társaságunk minden erőfeszítést megtesz azért, hogy az elmaradt befizetéseket illető kötelezettségének az egyetem pénztárával szemben lehetőleg még e hónapban eleget tegyen. Kérem, hogy tekintettel az ismert rendszabályok okozta átmeneti nehézségekre, nézzék el késedelmeskedésünket.” E visszafogott megfogalmazás mögött vélhetőleg ama várakozás rejlett, hogy a németországi viszonyok „átmenetiek”, s e várakozás volt az, amiért a Társaság a követelt összeget végül ki is fizette. Június 2-án a kuratórium nyugtázta a márciusra szóló illetmény megérkezését, nem mulasztotta el azonban, hogy figyelmeztessen a közben esedékessé vált áprilisi, májusi és júniusi javadalmakra, összesen 8948,35 birodalmi márkára. E fizetési fölszólításra Pollock június 6-án Genfből (a levélpapíron régi, kronbergi lakáscíme áll) azt válaszolta, hogy „a Társadalomkutatási Társaság mint bejegyzett társaság időközben hozott határozatai révén lehetővé vált a hátralékos összegeket valószínűleg e hó végén, legkésőbb azonban július hónap folyamán átutálnunk”.

Ami nem történt meg. – Feltehetően azért nem, mert a Társadalomkutatási Társaság és Intézet vezetése időközben fölismerte, hogy a németországi helyzet mégsem oly átmeneti, mint azt eleinte föltételezték. Mielőtt azonban az emigránsok és a honi egyetem vitája jogi útra terelődött volna, kis közjátékra került sor, mely tragikomikusan érzékeltette az illetékességek, kötelezettségek és követelések e hónapokra jellemző kuszáltságát. Merthogy egy, az egyetem kuratóriumának írt, július 17-éről keltezett levélben a Társadalomkutatási Társaság is jelezte az egyetemmel szemben támasztott igényeit. Az Intézet épületének takarítását, fűtését, víz- és áramellátását fedező összeg arányos részéről volt szó, melynek kifizetésére az egyetem mint a két al-

só szint haszonélvezője annak idején ugyanúgy kötelezettséget vállalt, mint a Társadalomkutató Társaság a professzori fizetések biztosítására. Az 1933. január 1-jétől május 15-ig terjedő időszakra a Társadalomkutató Társaság e költségeknek az egyetemre eső hányadát 828,85 birodalmi márkában állapította meg. Az 1933. május 15-től június 30-ig tartó időszakban azonban az egyetemnek már át kellett volna vállalnia az egész épület üzemeltetési költségeit, minthogy „május 15-én a diákszervezet részben átvette a helyiségeket, mi pedig...többé nem használtuk a házat”. A követelés nagyvonalúan volt megfogalmazva, hiszen nem az épület rendőrségi lezárását jelölte meg határnapként, hanem azt a jóval későbbi időpontot, amikor a házat átvette a szervezett nemzetiszocialista diákság. És kuriózum is volt ez a követelés, amennyiben nem az Intézet valamelyik emigrációs tartózkodási helyéről érkezett, hanem Frankfurtból. Az aláíró neve olvashatatlan. A kuratórium ezzel a széljegyzettel tette az akták közé a levelet: „Mivel a Társaság Grünberg, Horkheimer és Löwe professzorok illetményének kifizetésével hátralékban van, az összeg nem utaltatik át.”

Elmúlt a nyár, ám a fizetések tárgyában semmi érdemleges nem történt. Újabb emlékeztetők érkeztek a kuratóriumtól, s újabb kitérő és csitító válaszok a Társadalomkutató Társaságtól, mely szemmel láthatólag még mindig el akarta kerülni, hogy minden hidat fölégessen maga mögött. Július 24-én Pollock azt írta Genfből, öröme szolgál közölhetni, „hogy Társaságunk részéről mindent megteszünk a hátralékos összegeknek az egyetemi pénztár számára történő mihamarabbi átutalása érdekében. Mivel azonban a mai körülmények között mindenfajta intézkedés nehézségekbe ütközik, türelmükért folyamodom”. Ez a levél is a kuratórium aktái közé került, e széljegyzettel: „Az ügy további figyelemmel kísérésétől eltekintünk. Nem föltételezhető, hogy a Társaság a telek kisajátítása és lefoglalása után fizetését eszközölne.”

Am elhamarkodott volna e valószerűnek tetsző belátásból arra következtetni, hogy az egyetem lemondott követeléseiről. Hogy a dolgokat így a nevükön nevezték, pusztán az első lépés volt afelé, hogy most már minden elérhető jogi eszköz latbavetésével próbáljanak hozzájutni a pénzhez, melyet pusztán felszólítással

nem tudtak behajtani. Szeptember 11-én a kuratórium benyújtotta a frankfurti elsőfokú bírósághoz keresetét, nevezzenek ki a Társadalomkutató Társaság távollévő (azaz emigrált) régi elnökségének helyébe új, megbízott elnökséget, mégpedig az egyetem által javasolt Franz Beyerle jogász professzor és dr. Hans Scherpner magántanár (a szociális gondozási és szociálpedagógiai szeminárium asszisztense) személyében. A keresetet azzal indokolták, hogy a társaság nem tett eleget az egyetemmel szemben fennálló pénzügyi kötelezettségeinek. A bíróság helyt adott a kérelemnek, ily módon szeptember 14-én a konzervatív, ám politikailag „tökéletesen integer” (Adolf Löwe) Franz Beyerlét, valamint Hans Scherpnerre e kényszer szülte elnökségbe rendelték.

Könnyen belátható, mit is várt az egyetem ettől a lépéstől – úgy gondolták, egy szolgálatkész elnökség révén hozzájuthatnak ahhoz a zárolt letéti számlához, amelyet a Társadalomkutató Társaság annak idején kifejezetten a professzori javadalmak fedezése céljából nyitott Rotterdamban, és amelyet időközben természetesen hozzáférhetetlenné tett. Ám a pénzhez nem volt oly egyszerű hozzájutni, mint ahogy azt az egyetemi felsőbbség képzelte. Bár eleinte úgy látszott, minden simán megy. 1934. január 2-án az egyetem az elsőfokú bíróságon keresetet indított az immár – formális-jogi szempontból – Beyerle és Scherpner képviselte Társadalomkutató Társaság ellen az időközben 28 793,12 birodalmi márkára duzzadt illetmény kifizetése tárgyában. Ezzel egyidejűleg dr. Hans Scherpnerrel szolgálati útra küldte Rotterdamba, hogy ott a jogi lehetőségek felől érdeklődjön. Hogy Scherpner, aki a Társadalomkutató Társaság megbízott elnökeként perben-haragban állt az egyetemmel, egyben az egyetem képviselője is volt, szóval, hogy a kecskére bízták a káposztát, az némiképp érzékelhetővé teszi a formálisan még működő jogi szféra hanyatlását Németországban. Scherpner január 6-án bizakodó hangon számolt be arról, hogy az egyetem által felfogadott holland ügyvéddel, Van der Hoevennel való találkozására „azt a benyomást keltette, ügyünk jó kezekben van”. E benyomás annak alapján támadt benne, hogy Van der Hoeven „óvatos kérdőzködésekre [megerősítette]: tagja a holland nemzetiszocialista mozgalomnak”. Ám a továbbiakban a jog útjai mégsem vezettek

oly egyenesen a cél felé, mint remélték. Kiderült, hogy a polgári jog szférája viszonylag érintetlen még, és érvénye bizonyos mértékig azokra a személyekre és intézményekre, ekképp például az emigrált Társadalomkutatási Társaságra is kiterjed, amelyek politikailag már jogfosztottnak számítottak. A Társaság védekezni próbált a megbízott elnökség bírósági kirendelése ellen, és 1933. november 21-én Georg Guggenheim zürichi ügyvéd a Társaság nevében panaszt nyújtott be, kérve a határozat felfüggesztését. A panaszt elutasították ugyan, és a frankfurti elsőfokú bíróság egy évvel meghosszabbította a Beyerle-Scherpner-féle megbízott elnökség eredetileg csak 1933 végéig tartó hivatali periódusát. De nem ez volt az ügyben kimondott utolsó szó. Olyan jogi vita bontakozott ki, amely vagy két éven keresztül húzódott még, és amelyben az egyetemen, a Társadalomkutatási Társaságon és a zárolt letéti számla rotterdami kezelőin túl frankfurti, berlini, baseli és zürichi ügyvédek és bíróságok is részt vettek. A vita, amely megegyezéssel ért véget 1935-ben, nemcsak a Társadalomkutatási Intézet történetéhez fűzött post-scriptumként méltó az elbeszélésre, hanem annak példajaként is, miként keveredett a náci uralom első éveiben törvényesség és erőszak, s miféle gyümölcsöket is érlelt. A Társadalomkutatási Társaság a rezsím jogtipró lépései ellen csak jogi eszközökkel védekezhetett, már amennyire léteztek még ilyenek egyáltalán. A nyilvánvaló erőszakot nem lehetett büntetőjogilag a nevéen nevezni, csak a polgári jog nyelvén körülírni. Ez pedig olyasfajta megfogalmazásokat szült, a Guggenheim által a frankfurti elsőfokú bírósághoz benyújtott panaszban például, melyek akár a *Candide*-ből is származhattak volna. Guggenheim hangsúlyozta, hogy a Társadalomkutatási Társaság emigrált régi elnökségét – a megtámadott bírósági határozat állításával ellentétben – „jelenlegi genfi tartózkodása semmiféleképpen nem akadályozza az egyesület ügyeinek irányításában. A szóban forgó egyesület ügyletei ugyanis ideiglenesen onnan is intézhetők.” A frankfurti bíróság ugyan elutasította ezt az értelmezést, és helyt adott az egyetem 28 793,12 birodalmi márka kifizetésére vonatkozó igényének, ám az a fellebbviteli fórum, melyhez a Társadalomkutatási Társaság folyamodott, a berlini főtörvényszék tudniillik, másképp látta az ügyet. A berlini I/b polgári tanács (Suszczyński

főtörvényszéki tanácsos, dr. Schulze, dr. Caro, valamint a Társadalomkutató Társaság képviselőjében, Guggenheim megbízásából Adolf Arndt berlini ügyvéd, később a szociáldemokrata párt ügyvédje) 1934. április 12-én megsemmisítette a frankfurti elsőfokú bíróság ama döntését, amely a megbízott elnökséget kirendelte, és elutasította az egyetem keresetét, azzal az indoklással, hogy az egyetem „pusztán egy szolgálatkészebb elnökséget szeretne beiktatva látni, ily módon akarván hozzájutni akár peresítés nélkül is a pénzéhez”.

Az ítélet tíz gépelt oldalnyi indokolásában a berlini bíróság éppoly óvatos formális jogászai módon érvelt, ahogy a Társadalomkutató Társaság ügyvédje is tette volt a frankfurti bíróság előtt. A politikai emigráció tényét az akadályoztatás jogi fogalma alatt taglalták, ahol is három formát különböztettek meg: a *jogi*, a *tényleges* és a *részleges* akadályoztatást. A bíróság szerint az akadályoztatás e fajtáinak egyike sem illik a perbe fogott Társaság elnökségére, minthogy az külföldön is elérhető maradt, és ezen túlmenően belföldi jogi képviselőjét is megnevezte. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy az alperes nem tett eleget kötelezettségeinek: „a kötelezettségek teljesítése nem könnyíthető meg egy előzékenyebb elnökség kirendelése révén. A bíróságnak nincs fölhatalmazása arra, hogy az elnökség ügyvezetői tevékenységébe ilyen formában beavatkozzék.”

Bár a Társadalomkutató Társaságot a berlini ítélet megerősítette eredeti összetételében, s ilyenképpen sikerült a frankfurti egyetem jogi cselfogását háritani, a következő évben az egyetem mégis hozzájutott az általa követelt összeghez, sőt annál többhöz is. 1935 márciusában létrejött egy megegyezés, melyben a „Hermann Weil Családi Alapítvány” (HEWESTI) mint a Társadalomkutató Társaság anyatársasága 33 659,44 birodalmi márka kifizetésére kötelezte magát, ezzel egyben lejártnak nyilvánítván az egyetem minden, 1934 szeptemberéig befutott követelését. A HEWESTI ezen túlmenően azt a kötelezettséget is vállalta, hogy 1934. október 1-jéig visszamenőleg kifizeti Carl Grünberg professzor nyugdíját.

Miképp került sor arra, hogy az Intézet tulajdon- és jogfosztott, elüldözött mecénásai egy német bíróság előtt aratott győzelmük ellenére is késznek mutatkoztak külföldre mentett va-

gyonuk tekintélyes részéről lemondani annak az egyetemnek a javára, melyhez semmi nem kötötte őket immár?

A dolognak részben száraz banktechnikai oka volt. A rotterdami zárolt letéti számla, melyhez az egyetem hiába próbált hozzáférfkőzni, oly módon volt megszerkesztve, hogy a Társadalomkutatási Társaság és az egyetem csak *együtt* rendelkezhetek vele. Az egyetem jóváhagyása nélkül a Társadalomkutatási Társaság éppoly kevéssé fért hozzá a 400 ezer argentin pesóhoz, mint fordítva. Az 1935 márciusában született megegyezés kikötötte, hogy a 33 ezer birodalmi márkának az egyetem javára való kifizetését követően a Társadalomkutatási Társaságnak kizárólagos rendelkezési joga van a számla fölött.

Ám volt még valami, ami a Társadalomkutatási Társaságot arra indította, hogy elfogadja a kiegyezést. Az a kötelezettség, hogy haláláig biztosítják Carl Grünberg nyugdíját, s halála után annak 60 százalékát az özvegy számára, minden bizonnyal annak a lojalitásnak a kifejezése volt, mellyel a pénz fölött végső soron rendelkező Felix Weil első intézeti igazgatója iránt viseltetett. E támogatás híján Grünberg – nyugállományú zsidó egyetemi tanárként a náci Németországban – minden támasz nélkül maradt volna, míg ily módon, Emile fiának elbeszélése szerint, Gutleutstraße 83. alatti régi frankfurti lakásán gondtalanul élhetett egészen 1940-ben bekövetkezett haláláig.

A megegyezés egy, a maga nemében teljesen egyedülálló pénzügyi művelet útvonalát rajzolta föl, amennyiben tudniillik egy Németországból elüldözött intézmény a rákövetkező években rendszeresen átutalt bizonyos összegeket egy német egyetemnek, amely azután ezeket továbbutalta egy nyugdíjba vonult zsidó egyetemi tanár magánszámlájára. A pénz egy kizárólag erre a célra nyitott rotterdami számláról érkezett, melynek fedezetét 150 ezer argentin peso névértékben IG-Farben-részvények (!) nyújtották (a 150 ezer pesót a 400 ezerből különítették el). Részvényeladásokból teremtették elő évről évre a Grünberg nyugdíjához szükséges összeget, amelyet aztán – a német devizagazdálkodási hivatal különengedélyének megszerzése után – Frankfurtba utaltak át. Az ügyletet holland részről a Rotterdamsche Beheer-en Belegging Maatschappij (ROBEMA), német részről a frankfurti Fémipari Társaság pénzügyi osztálya bonyolította le.

A dolog rutinszerűen ment a maga útján egészen a háború kezdetéig, 1939-ig, sőt tovább. 1940. február 24-én – Hollandia semlegessége még érintetlen volt – az egyetem kuratóriuma értesítette a holland céget Carl Grünberg február 2-án bekövetkezett haláláról. Ezt március 16-án egy értesítés követte, mely arról szólt, hogy a mostantól fizetendő özvegyi nyugdíj, az elhunyt nyugdíjának 60 százaléka, 5981,04 birodalmi márkára rúg évente. Május 14-én német bombázókötelékek megtámadták Rotterdamt, hamu- és törmelékhalommá változtatva a belvárost. Október 14-én („a rendkívüli körülmények miatt csak most”) a ROBEMA arról értesítette az egyetemet, hogy 15,43 birodalmi márka átutalásával kiegyenlítettnek tekinti a Grünberg-számlát. Az utolsó nyugta, melyet az egyetem pénztára (1940. október 21-én) kiállított, az özvegyi nyugdíj céljára átutalt 5310,08 birodalmi márka megérkezését ellenjegyzí. A rákövetkező február 21-én, 1941-ben, a ROBEMA könyvelése egy, az egyetemhez intézett levélben sajnálkozásának adott hangot, amiért „az Önöknek átutalt 15,43 birodalmi márkáról szóló végleges nyugtájukat nem kaptuk kézhez”, amire az egyetem kuratóriuma február 28-án válaszolt: „A 15,43 birodalmi márkát kitevő összeg az 1939. október 1-jétől 1940. május 31-ig terjedő időszakban Grünberg professzor számára folyósított nyugdíj maradványa volt. Az 5310,08 birodalmi márkáról szóló nyugtát 1940. november 6-án megküldtük Önöknek. Arra az esetre, ha a nyugta nem érkezett volna meg, mellékelem a nyugtamásolatot.”

Ezzel lezárul az aktákba foglalt cselekmény.

Adolf Löwe, az egyetlen, aki az akkori javadalmazottak közül még él, amikor érdeklődtem nála, nem tudta megmondani, valóban kezébe került-e a pénz, melyről a vita folyt. Ám nagyon valószínűnek tartotta, hogy a frankfurti egyetem adminisztrációja ugyanolyan lelkiismeretesen járt el, mint a kieli egyetem pénztára. Ez utóbbi 1935-ben levelet írt angliai címére, arról értesítve őt, hogy az 1928-i év pénztárkönyveinek átvizsgálásakor 50 birodalmi márkányi óradíj mutatkozott többletként a javára, és hogy az összeget zárolt bankszámlára utalták át, melyről fölveheti. Löwe azzal a kéréssel válaszolt, utalják át az összeget a zsidó háborús vakok birodalmi szövetségének, ami, mint azt az említett szervezet köszönettel igazolta, meg is történt.

Ám mi történt közben – míg e jogi-pénzügyi vita húzódott – az Intézet Frankfurtban maradt tárgyi hagyatékával?

A rendőrségi megszállást és lezárást követően, 1933. május 26-án az épületet a „kommunista tulajdon kisajátításáról szóló törvény” alapján minden ingóságával egyetemben elkobozták a porosz tartományi állam javára. Az új háziúr a porosz tudományos, kulturális és népoktatási miniszter lett. Eleinte temetői csönd honolt az egész épületben, aztán fokozatosan új élet költözött a házba. A rendőrség előbb az alagsor és a földszint helyiségeit szabadította föl, melyeket mindig is a gazdaság- és társadalomtudományi kar használt, és amelyek most újra a rendelkezésére álltak. Valamivel később, május közepén engedélyezték, hogy az emeleteken lévő voltaképpeni intézeti helyiségek egy részét a nemzetiszocialista diákszervezet vegye használatba. A többi szobán és a raktárakon rajta maradt a pecsét, vagy az államrendőrség használta őket, mint pl. a 33-as szobát, melybe az V/63-as rohamosztag kvartélyozta be magát. Nyilván e vegyes karakterű fölhasználásnak köszönhetően került sor hamarosan arra, hogy az új lakók kölcsönösen panaszt emeltek egymás ellen. November 15-én a frankfurti államrendőrségi részleg panaszt tett az egyetem kurátoránál, amiért némely szoba ajtaján a pecsét megsérült, illetve „teljesen eltávolított”. A frankfurti könyvtári központ igazgatója, Richard Oehler viszont a rendőrség magatartására panaszkodott. 1934. december 14-én a következőket írja a kuratóriumnak: „Tudomásomra jutott, hogy folyó hó 12-én a korábbi Társadalomkutatási Intézet Viktoria-Allee 17. alatti, lezárt és lepecsételt helyiségeibe ismét behatoltak a rendőr-főkapitányság állítólagos emberei, és ott könyveket, minden jel szerint regényeket, emeltek le a helyükről, és vettek magukhoz. Teljességgel érthetetlen előttem, hogyan lehetséges ilyesmi. Jómagam tehetetlen vagyok az ügyben, mert ezt a könyvtárat nem adták át megőrzésre nekem. Mégis kötelességemnek érzem, hogy jelentsem az ilyesfajta incidenseket, és kérjem az efféle visszaélések beszüntetését e könyvtár vonatkozásában.” A kuratóriumot, mely a panaszt állásfoglalás céljából az államrendőrségi részleghez továbbította, válaszképp kurtán rendreutasították: „Tisztviselőink utasításnak engedelmeskedve jelentek meg a helyiségekben, szó nincs a »rendőrkapitányság állítólagos embe-

reinek behatolásáról.«” Mire Oehler: „Tudomásul vettem az államrendőrségi részleg nyilatkozatát, ám nem vagyok meggyőződve arról, hogy a könyvtárban lezajlott eseményekre valamilyen »utasításnak engedelmessé« került volna sor. Ismételten kérem..., hogy két év elteltével végre szülessék döntés erről az értékes könyvállományról, melyet a jelenlegi tárolási körülmények között a szobákban és a pincében az a veszély fenyeget, hogy belefut a porba” (1935. március 15.).

1935. május 27-én teljesült Oehler kívánsága. Az államrendőrség a könyvtár és archívum fennmaradó helyiségeit és raktárait átadta az egyetemnek, melynek képviselőjében Oehler vette át a kulcsokat. Ezzel megkezdődhetett az Intézet fölszámolásának következő szakasza: az ingóságok, mindenekelőtt a könyvek számbavétele és újraelosztása.

Oehler könyvtárigazgató úr az intézeti könyvtár leltárba vételére dr. Hans W. Geisler személyében tudományos segéderőt állított be, akinek havi 279,30 birodalmi márka javadalmazás fejében „az állományt tételesen át kellett néznie, hogy abból egyelőre csak a bomlasztó, államellenes irodalmat kiválogassa” (Oehler utasítása). Geisler 1935. július 1-jén lépett szolgálatba. Akárcsak főnöke, akinek az államrendőrség iránt érzett respektusát épp az imént láttuk a könyvek sorsa fölött érzett aggodalmával összeütközésbe kerülni, Geisler ügyintéző is belső ellentmondások örvényébe zuhant. Az állam iránt lojális könyvtárosnak arra a megállapításra kellett jutnia, hogy az állam rendfenntartó erői rendetlenül széthányták a könyveket. „A rend és az állományok belső összefüggése csaknem maradéktalanul szétzilálódott” – jegyezte meg Geisler zárójelentésének bevezetőjében – „részben a rendőrségi házkutatások stb. folytán (állítólag két teherautóval vitte el a rendőrség a könyveket és az iratokat), részben annak következtében, hogy rendezetlen anyagoknak szorítottak helyet az eredeti raktári rendben.” A könyvekkel való rendőri bánásmód burkolt kritikájában az előtalált könyvállomány kiváltotta lelkesedés kapott hangot. Zárójelentésében, valamint négy időszakos beszámolójában Geisler ismételten a csodálat és elragadtatás hangjait hallatta. Munkálkodása közben fölfelezte, hogy „a könyvtár a kutatási területén minden egyáltalában szóba jöhető tudományág és szakirodalmi irány tekintetében rend-

kívül gazdag és sokoldalúan fölvertezett volt, és a gyűjtemény az általános művelődést szolgáló alkotásokról sem feledkezett meg... Különösen figyelemre méltónak tetszik az a tény, hogy a könyvtár rengeteg anyagot birtokol a pénzromlás időszakából, olyan anyagokat tehát, melyek beszerzése számos könyvtár számára feltehetőleg csak részben volt lehetséges, és e műveknek, ahogy egyáltalában a legtöbb műnek a kifogástalan állapota biztosítékot nyújt arra, hogy e kitűnő könyvtár gazdag állománya gyümölcsözően lesz használható a továbbiakban” (Második időszaki jelentés 1935 novemberéből). Hasonló elragadtatással nyilatkozott Geisler az Intézet archívumának állományáról is: az 1730 iratkötegről, melyen átrágtta magát. „Az anyag országok szerint és tematikusan rendezve a legkülönbözőbb bel- és külföldi gazdasági és politikai szervezetek, szakmai szövetségek, kereskedelmi kamarák stb. röpiratainak, programjainak, választási fölhívásainak és plakátjainak, memorandumainak, éves jelentéseinek stb. tömegét öleli föl, kincsesbányája az olyan publikációknak, melyek a könyvtárakban általában egyáltalán nem, ilyen gazdagságban alkalmasint archívumokban is csak kivételesen lelhetők föl” (Zárójelentés).

Ám bármennyire lenyűgözte is Geislert, a könyvtárost a könyvek e paradicsoma, feladatát, hogy különválassza a „bomlasztó” irodalmat a „kifogás alá nem esőtől”, teljesítenie kellett. Aminek érdekében magánszorgalomból kidolgozta a megítélés kritériumait, melyeknek minden egyes nyomdaterméket alávetett. „Valamely anyagcsoportba való végleges besorolása előtt minden könyvnek három ellenőrzésen kellett átesnie” (Zárójelentés). De bármilyen büszke volt is az általa kifundált kritériumokra, könyvtárosi szenvedélye végül mégiscsak megtorpanásra készítette. Miután nagyjából egyharmadnyi bomlasztó, kétharmadnyi kifogásolhatatlan irodalomra osztotta a könyvtári állományt, hirtelen aggályai támadtak: „Könyvtári szempontból sajnálatos, hogy az összállománynak bomlasztó és kifogás alá nem eső irodalomra való szétválasztása révén a szervesen fölépített könyvállományt két, egymástól élesen elkülönített részre kellett bontani. Ez esetben, tekintettel a bomlasztó irodalom részben különlegesen államellenes jellegére, a könyvtár egységének fönntartása természetesen kizártnak tekinthető. Az összállomány kétharma-

dát kitevő, kifogásolhatatlan és részben értékes művek még jó szolgálatot tehetnek a köznek, míg a bomlasztó anyag valamely más célt szolgálhatna” (Zárójelentés). Ezzel Geisler munkája befejeződött. Hogy a bomlasztó könyvek aligha fognak nyilvános könyvtárba kerülni, az világos volt. De akkor hova kerüljenek a szelekció emez áldozatai? Érdeklődőként az államrendőrség jelentkezett, amely tancélosan kívánta fölhasználni az anyagot, valamint az SS. 1936. június 22-én három úr kereste föl az SS-től az Intézet épületét, hogy áttekintést nyerjen az anyagról. „Az urak” – jelentette másnap Geisler a főnökének – „részletekbe menő érdeklődésről adtak tanúbizonyságot mind az anyag jellegét, mind az egyes anyagrészek terjedelmét illetőleg... Alapvetően a bomlasztó anyag érdekelte őket, míg az általam kifogásolhatatlannak nyilvánított állományrész némileg mérsékeltebb érdeklődést ébresztett bennük.” Ám aztán 1936. október 30-án a kultuszminisztérium úgy döntött, hogy a könyveket nem az államrendőrségnek, nem is az SS-nek adják át, hanem a berlini Porosz Állami Könyvtárnak, ahol a bomlasztó írásbeliség központi könyvtárát tervezték létrehozni.

1936 novemberében Oehler fölkért öt frankfurti szállítási vállalatot, nyújtsanak be előzetes költségvetést a könyvek Frankfurtból Berlinbe szállításáról. A legkedvezőbb, 1700,00 birodalmi márkáról szóló ajánlatot a Carl Presser cég tette – Frankfurt/Osthafen, Lindleystraße 22. – november 25-én kelt levelében („Tárgy: Könyvtár szállítása Frankfurtból Berlinbe”). Csaknem 900 márkával kínálta alul a J. V. Schoeller és Fiai ajánlatát. „Presser azért ilyen olcsó, mert azzal a javaslattal állt elő, hogy a könyveket ne rakjuk ládába, hanem csak könnyű csomagokba pakoljuk össze” – írta Oehler a kuratóriumnak, és azt javasolta, fogadják el az ajánlatot. A védőcsomagolás mellőzését Oehler ez esetben elfogadhatónak találta, „mert a könyvek között nem szerepelnek olyan értékesebb, mondjuk, különösebben figyelemreméltó kötésű darabok, melyeknek a tönkremenetelétől tartanunk kellene”. December 3-án Presser elnyerte a kuratóriumtól a megbízatást. És négy hét múlva elérkezett az idő. Az intézeti könyvtár e részének utolsó útjáról cand. phil. Hermann Schmitt, könyvtári alkalmazott, a szállítmány kísérője így számolt be 1937. január 13-án főnökének, Oehlernek:

„A Carl Presser és Tsa Kft., Frankfurt am Main, három szállítómunkása Forster kisasszony, Frankfurt am Main, és jómagam felügyelete alatt folyó év január 4-én, 5-én és 6-án becsomagolták a könyveket, melyeket Geisler doktor úr beható útmutatásai nyomán kijelöltünk, 418 (azaz négyszáztizennyolc) csomagot készítve, 14,2 tonna összsúlyban. Szerdán, 1937. január 6-án a csomagokat fölrakodták a Sachsen teherfuvarozó cég (Lipcse) teherautójára. Az utazás során, amelyet aznap 16 órakor kezdtünk meg, és amelyen a szállítmány megbízott kísérőjeként vettem részt, Fuldát, Hünfeldet, Eisenachot, Weimart, Lipschét és Wittenberget érintve jutottunk el Berlinbe. Másnap, 1937. január 7-én 23 órakor a teherautó-szállítmányt a Tempelhofer Feld közelében egy megbízott berlini szállítmányozási cég udvarán állítottuk le éjszakára. Az út a rakomány súlyát firtató többszöri rendőrségi ellenőrzéssel egyetemben is, egyetlen kivételtől eltekintve, zavartalan volt. Hünfeldnél a tartós eső és a sátorlapok ennek folytán bekövetkezett megereszkedése miatt feltépődött a pótkocsi jobb oldala. A két gépkocsivezető azonnal rendbe hozta a sérülést. Meggyőződtem róla, hogy a nedvesség nem tett kárt a könyvekben. Lipschében aztán sor került a sátorlapok alapos kijavítására. Pénteken, 1937. január 8-án 8.30-tól került sor a könyvek lerakodására a Porosz Állami Könyvtár oldalkapuja, az Universitätsstraße 9. előtt. A könyveket az Állami Könyvtár részéről megjelent Feldkamp doktor úr útmutatásai nyomán egy közeli pincében helyeztük el. Dr. Feldkamp a rakodás befejeztével igazolta a 418 csomag rendben történt átvételét; az igazolást mellékeltem. A Porosz Állami Könyvtár főigazgatója, dr. Becker igazgató úr előtt tartott tájékoztatóm alkalmával az igazgató úr rendkívüli elégedettségének adott hangot, amiért a frankfurti egyetem mellett működő egykori Társadalomkutatási Intézet könyvtárának elkülönített könyveit ilyen pontosan és gondosan szállították le a feladattal megbízottak.”

És mi lett a politikailag kifogástalan könyvekkel?

Először is katalógusba vették őket, a 26 ezer katalóguscédula öt szekrény tizenhét fiókját töltötte meg. Még folyt a katalógizálás, amikor már többen jelezték szándékukat az állomány átvételére. Oehler könyvtárigazgató úr ezekben az ügyekben a külső érdeklődőkkel, elsősorban a berlini Állami Könyvtárral szemben

megvédendő frankfurti érdekek ügyvédjeként lépett föl. A Frankfurtban marasztalás mellett fölhozott legfőbb érve az volt, hogy „a könyvtári munkákba Frankfurt éveken keresztül a város tekintélyes pénzeszközeit és a könyvtári személyzet tekintélyes mennyiségű energiáját fektette be” (a kuratóriumnak címzett 1938. február 11-i levélből). Az aggodalom, hogy a politikamentes könyveket éppúgy elviszik Frankfurtból, mint a politikaiakat, alaptalannak bizonyult. 1938. március 3-án a kultuszminisztérium engedélyt adott rá, hogy „a korábbi Társadalomkutatási Intézet könyvtárának maradék állományát a városi és egyetemi könyvtárak igazgatója szétossza a helyi egyetem szemináriumai és intézeti könyvtárai között”. S ezzel utólag jóváhagyatott, ami 1936 vége óta amúgy is folyt már. Mert nagyjából ebben az időpontban több egyetemi intézet vezetője is érdeklődni kezdett a Viktoria-Allee könyvei iránt. Megtekintették a raktárakat, kikeresgálták, amit használni tudtak, „kívánságlistákat” terjesztettek elő. Egy effajta látogatásról az akkor még az épületben tevékenykedő dr. Geisler így számolt be Oehlernek: „Szerdán, 1936. október 7-én délután 3 órakor a Senckenberg parki házban (korábban Viktoria-Allee 17.) asszisztense, dr. Abel kíséretében megjelent Skalweit professzor úr, hogy megtekintse a korábbi Társadalomkutatási Intézet könyvtárát. Nevezett urak alulírott vezetésével fölkeresték a könyvtár összes raktárhelyiségét, és átnézték az állományt abból a szempontból, hogy találhatók-e benne az egyetem gazdaságtörténeti szeminárium számára alkalmas művek. E vizsgálódásból, valamint a tárgyszókatalógus szűrőpróbaszerű átnézéséből kitűnt, hogy tekintélyes mennyiségű könyv...jöhet számításba a szeminárium céljaira. Miután Skalweit professzor úr mohó érdeklődéssel végzett körsétáját befejezte, fölöttébb elégedetten nyilatkozott a könyvtár gazdag és értékes állományáról, és fél öt tájt asszisztensével együtt elhagyta az épületet. Abból, hogy közben jegyzeteket készítenek, arra következtettek, Skalweit professzor úr az általa kiválasztott könyvek átengedése érdekében már a közeljövőben be fogja nyújtani kívánságlistáját.” Ami két nap múlva meg is történt. Skalweit listája a következőket tartalmazta: „1. *Allgemeine Deutsche Biographie*; 2. *Encyclopedia of Social Sciences*; 3. *The Encyclopedia Britannica*; 4. *Grundriß der Sozialökonomik*; 5. *Meyers*

Konversationslexikon. Hálás lennék, ha mindezeken felül átengednének egy angol, spanyol, olasz, holland és dán szótárat.” 1937. május 27-én e műveket „egyelőre kölcsönzésképp” (így az egyetemi kuratórium Ohlernek szóló utasítása) átengedték Skalveit számára. Az 1938. március 3-i miniszteri rendelkezéssel ezek a könyvek Skalveit intézetének a tulajdonába mentek át. Ugyanez a sors várt az állomány fennmaradó részére: a könyveken a történeti szeminárium, a német szeminárium, a filozófiai szeminárium és az egyetemi könyvtár osztozott.

Így, öt év után, sikeresen befejeződött az intézeti könyvtár felszámolása. Ám az Intézet frankfurti hagyatéka ezzel távolról sem merült ki még. A könyveken és az Intézet Archivumának irattartóin kívül az Intézet az egykori Viktoria-Alleén, most éppen a Senckenberg parkban fekvő épülete egyéb tárgyakat is rejtett magában, melyeket az arra illetékesek ugyancsak átrostáltak, lajstromba vettek és újraelosztottak. Egyetlen, mégoly aprócska tárgy sem maradt észrevétlen.

Az immár üres könyvespolcok iránt személyesen Oehler könyvtárigazgató úr érdeklődött. Az egyetem kuratóriumához intézett kérelmére, ugyancsak „kölcsönképpen”, meg is kapta őket a városi könyvtárakban való fölhasználásra.

A könyvtár és az archívum fölosztása után valamiképpen megmaradt egy 930, valószínűleg az archívum tulajdonában volt iratköteget tartalmazó tétel, és szabadon rendelkezésére állott bárkinek. Ez az állomány, miután Oehler kijelentette, hogy számára érdektelen, a Nemzetiszocialista Munkáspárt körzeti vezetésének archívumába került, minthogy az mutatott érdeklődést iránta. („Ezek a tételek voltaképpen nem tartoznak a könyvtárhoz, és kétségkívül a körzetvezetés archívuma látja leginkább hasznukat.”)

Végül ott voltak még a szorosán vett intézeti akták. Tárgyukban a Birodalmi Archívum frankfurti részlegét vonták be illetékes intézményként a munkálatokba. Karl Demeter, az archívum vezetője ősszel, vagyis nagyjából Geislerrel egy időben kezdte meg a számbavételt. Szeptember 25-én jelentette a kuratóriumnak, mit talált. Az iratszekrények és egy, a pincében rejtőzködő, mindaddig fölnyitatlan pánccszekrény az Intézet építési terveit, jelzalogpapírjait, igazgatósági iratait tartalmazta, és Hermann

Weil személyes iratait, az első világháború idején készült, az ellenséges hatalmak élelmiszer-ellátását taglaló följegyzéseit, valamint „egy tekercs doktori diplomát, három keretezett metszetet, egy bronz mellszobrot és egy bronzplakettet”. Az 57 csomagot és 7 iratrendezőt megtöltő leletanyagot, amelyre Demeter az öt kiküldő intézmény nevében azonnal igényt tartott, hosszas huzavona után 1938. március 21-én a kultuszminisztérium meg is ítélte neki. Nem lelte meg azonban a Birodalmi Archívumhoz vezető utat az a doboz, amelyet Demeter a pincebeli trezorban talált, és amely – mint a kuratóriumnak szánt jelentésében írta – „asztali ezüstműt és ékszereket” zárt magába. E tárgyaknak a Birodalmi Archívum számára való átengedése ellen Oehler emelte föl a szavát, e megokolással: „Egy »ezüstműt és ékszereket tartalmazó doboz« aligha is tekinthető iratnak.” A minisztérium, egyetértve ezzel az értelmezéssel, utasította az egyetem kuratóriumát, hogy adja át „a szóban forgó ezüstműt stb... értékesítésre az NSV-nak”. Ami meg is történt. 1938. január 31-én az NSV [a. m. Nationalsozialistische Volkswohlfahrt – *A szerk.*] frankfurti helyi csoportja nyugtázta az „alább részletezett asztali ezüstmű stb.” átvételét, részletezően föltüntetve a tételek becsült értékét is:

5 ezüst kávéskanál tokban	1,80 birodalmi márka
6 ezüst evőkanál	9,50
3 ezüstkés	2,00
3 villa	5,50
1 cukorfogó (kínaezüst)	–
4 késtartó (kínaezüst)	–
1 ezüst szalvétagyűrű	–,90
1 törött tortakés (kínaezüst)	–
1 kutyácska (ón)	–
1 ceruzatok	–,20
2 arany jegygyűrű	24,00
1 aranybross	3,00
1 (sérült) aranybross, képpel	9,00
1 patkó alakú tárgy (ezüst)	2,70

58,60 birodalmi márka

Ezzel, Hermann Weil utolsó aprócska dísz tárgyáig terjedően, befejeződött az Intézet fölszámolása. Mindössze egy kurta toldalék volt hátra még. Az utolsó akta, amely a 3/03-50-es szám alatt található egyetemi iratokban rögzített eseményekre vonatkozik, és 1939. március 14-i keletet és Oehler aláírását viseli, így szól: „A diákkönyvtár átrendezésekor egy, még a korábbi Társadalomkutató Intézet időszakában lezárt asztalfiókban igen fontos és érdekes iratanyagot találtunk, nevezetesen két iratköteget, melyek a Vörös Front Diákszervezet papírjait, röplapjait, magánleveleit stb. tartalmazták. Ahogy az korábban más ilyesfajta iratokkal is történt, átadtam őket a Gestapónak.”

Utóirat

Midőn a Társadalomkutatási Intézet 1950-ben Frankfurtba visszatért, egy részét visszakarta annak, amit a harmincas években elvettek tőle. A telket, rajta a háborúban csaknem földig rombolt épülettel, 1950. május 23-án újra a Társadalomkutatási Intézet nevére írták. Mivel azonban a telek az egyetem bővítésének terveiben is szerepelt, a Társadalomkutatási Társaság cserébe a Senckenberg park 26. szám alatti, közeli telket kapta meg, amelyen az Intézet új, mai épülete áll. Az értékkülönbséget fejében a Társaság 100 ezer márkát kapott a várostól.

Megpróbálták újból összeszedni a könyvtár és az archívum szétszórt állományát is, visszaszolgáltató az egykori tulajdosnak. Az intézeteket, melyek annak idején rávetették magukat az intézeti könyvtárra, az egyetem új vezetése fölszólította, engedjék ki karmaik közül zsákmányukat. Ez újabb számbavétel során némelyik intézet oly készségesen szolgált információkkal, hogy az már-már a följelentéssel volt határos. A Gazdaságtudományi Intézet például, fölszólítatván zsákmányrészének visszaadására, megemlítette a kuratórium előtt, hogy „emlékezetünk szerint más egyetemi intézetek, így a német szeminárium, a történelmi szeminárium stb. is kaptak a Társadalomkutatási Intézet könyvtárából származó könyveket” (1947. április 23-i levél). Úgy látszik, az annak idején az intézeti könyvtárak és az egyetemi könyvtár között elosztott könyvek csaknem hiánytalanul megkerültek. A többi könyv és irat sorsát homály fedi. A 930 iratkötegről, amely a nemzetiszocialista körzetvezetés archívumába került, a háború utáni akták éppúgy hallgatnak, mint a Birodal-

mi Archívumba került iratokról, a városi könyvtárakhoz került polcokról vagy az NSV-hez került asztali ezüstneműről. És földerítetlen maradt a Berlinbe szállított könyvek sorsa is. Pusztán az Állami Könyvtár korabeli utódintézményének – a levélfelzet szerint „Nyilvános Tudományos Könyvtár, korábban Berlini Állami Könyvtár” – egy, a frankfurti egyetemi kuratórium címére írt levele maradt ránk, mely a következő fölvilágosítással szolgál: „Az elmúlt években nálunk tárolták a Társadalomkutatási Intézet állományának egy részét. Mivel a náci fölfogás szerint tiltott irodalomról volt szó, a kötetek a pincébe kerültek. Ez a pince a harcok során később SS-alakulatok tartózkodási helyéül szolgált, úgyhogy a valamikor itt tárolt állományról semmi továbbit nem tudunk mondani” (1947. május 10-i közlés).

És mi lett azokkal a hivatalnokokkal, akik az 1933-at követő években az Intézet hagyatékáról döntöttek, vagy átrostálták, lajstromozták, rendszerezték, felülvizsgálták és szétesztették azt?

Emitt megnyilatkozik az elmúlt fél évszázad német közigazgatásában uralkodó személyi folytonosság. Az egyetem kuratóriumának 1946. szeptember 20-án egy levélben ugyanaz a Wilhelm Gerloff professzor javasolta, hogy kérjék fel a Társadalomkutatási Intézetet és Társaságot („mely komoly anyagi eszközökkel rendelkezik”) a Frankfurtba való visszatérésre, mint aki 1933-ban rektorként aláírta azt a nyilatkozatot, melyben az egyetem hátat fordított az Intézetnek. S a levél címzettje, a kuratórium ügyvezető elnöke ugyanaz a teológusdoktor Klingelhöfer miniszteri tanácsos volt, akinek aláírása megtalálható ama rendeleten, amelyben 1938. március 3-án a kultuszminisztérium az Intézet könyveinek szétesztása felől intézkedett. És amikor Klingelhöfer teológusdoktor aláírta a Felix Weilnek és Friedrich Pollocknak küldött levelet, melyben az egyetem nevében, hivatalosan, a Frankfurtba való visszatérésre kérte föl a Társadalomkutatási Intézetet, bezárult a kör: „Az egyetem és vezetői soha nem feledkeztek meg arról, hogy korábban szoros szálak fűttek a Társasághoz, és nagy elégtétel volna számukra, ha a Társaság a történetek ellenére úgy döntene, visszatér a Majna-parti Frankfurtba. A visszatérés napja a frankfurti egyetem történetének örömteli és a jövő szempontjából fölöttébb jelentős pillanata volna.”

A történet többi szereplőjéről kevés elbeszélni valónk akad. Richard Oehler 1945. május 18-ig maradt a városi és egyetemi könyvtár vezetője, ekkor, hatvanhét éves korában, nyugdíjazták. Karl Demeter 1954-ig vezette a Szövetségi Archívum frankfurti részlegét, amikor is a törvényes korhatárt elérve nyugdíjba vonult. A könyvtári segédedőrökről, akik a harmincas években a tulajdonképpeni munkát végezték, mit sem tudunk.

Címzavak

- Aphroditorium:** Annak a szobának az elnevezése Hannah és Paul Tillich lakásában, amelyet egy jelmezball alkalmából különös alapossgal sötétítettek el (Gladys Meyer közlése).
- Barátság:** Max Horkheimert és Friedrich Pollockot stuttgarti iskoláskoruktól öregkoruk egymással szomszédos montagnolai otthonáig szoros barátság fűzte egymáshoz.
- Kevésbé volt harmonikus Siegfried Kracauer és a tizennégy évvel fiatalabb Theodor Wiesengrund-Adorno barátsága. Míg a húszas években Kracauernek („Friedelnek”) a mentor szerepe jutott, aki ellen a pártfogolt („Teddy”) némelykor persze lázadott, Adorno később némileg leereszkedő magatartást öltött valaha csodált öregebb barátjával szemben (*A csodálatos realista*). Kracauer posztumusz regényében, a *Georgban* állított emlékművet barátságuknak.
- Beckmann, Max** 1915-től 1933-ig lakott Frankfurtban, előbb barátjának, Heinrich Simonnak, a *Frankfurter Zeitung* kiadójának a házában, az Alsó-Majna rakpart 3. alatt, később a Majna szemközti, sachsenhausi oldalán, a Schweizerstraße és a Schaumain rakpart sarkán. Beckmann a városi zsidó iskolában tanított, s gyakori vendég volt Lili von Schnitzler művészasztalánál (lásd a *Schnitzler* címszót), valamint Heinrich Simonnal péntekenként (lásd a 3. fejezetben).
- Café Laumer:** Mindenekelőtt a Társadalomkutató Intézet és a Mannheim-kör szociológusai és filozófusai körében közkedveltségnek örvendő, polgári cukrászda a Bockenheimer Landstraßen, a Brentanostraße sarkán. Kellemes atmoszféráján és kitűnő süteményein túl fekvése is eszményi találkahellyé tette, az egyetem és a belváros közé esett ugyanis. Olyasfajta nyilvános viták és szemináriumszerű rendezvények helyszínéül is szolgált, amilyenek példának okáért Wiesengrund-Adorno „utószemináriumai” voltak, melyek „valószínűleg nagyobb szerepet játszottak szellemi neveltetésünkben, mint a

hivatalos előadás-üzem” (Ernst Erich Noth). A kávéház ma is megvan.

Cipők: A frankfurti burzsoázia, valamint számos frankfurti művész láb-beliviseletének szállítója az A. M. Joseph-féle cipőkereskedés volt, melynek tulajdonosa, Arthur Joseph különösen művész vásárlóközönsége iránt viseltetett nagy tisztelettel. „Képzeltető, mekkora öröm volt a megfelelő cipő kiválasztásában tanácsokkal szolgálhatni nekik, s úgyszólván sikereik részesének éreztem magam, amikor a premieren igazolódni láttam, amit a cipő s a ruházat harmóniájáról képzeltem, apró, ám nem lényegtelen hozzájárulásként az egész sikeréhez” (A. Joseph: *Meines Vaters Haus*). Joachim Ringelnatz a következő verset ajánlotta Arthur Josephnek:

Majd meg fog utálni a cipőd,
Ha nem szereted azt –
Nem simul hozzád olyan, minőt
Magad nem simogatsz.

Mit hordasz, el kell viseljen téged,
Bár lehet, csak a cipőről beszélek:
Gondold meg hát, kinek a kezét kéred,
Kérlek,
E képzavarra.

Ügyelj, ne legyen csorba
Se az erénye, se az orra,
Méltóságát se taposd a porba.
Ha érted s megoldod a nyelvét,
Ha arra neveled az elméd,
Érezze át, mi a cipő éke és gondja –
Pertlijét akkor majd maga megoldja.

Megható volt már az, amint
Gyermekcipőben jártunk.
Megható az is valamint,
Mily fontos volt nekünk
Sok láb- s kebelbeli barátunk.

Mint keblemben a vágó lélek,
Asszony szemekben a fények
Kigyúlnak, ha cipőidre néznek.
Item,

Rajongásomban a Joseph cégért,
Magamba s a kirakatba nézve
Alkottam meg e verses cégért.

Crêpe de Chine: A frankfurti burzsoázia ama részének elnevezése bennfentesek körében, amelyik egyaránt súlyt fektetett a műveltségre, a kultúrára és a jó étkezésekre. Jellegzetes képviselői Lili és Georg von Schnitzler (lásd a *Schnitzler* címszót) meg Gabriele és Paul Oppenheim (lásd az *Oppenheim* címszót) voltak. Azokat a kispolgári származású intellektüeleket és művészeket, akik nevet szereztek maguknak, e házakban tárt karokkal és dúsan megrakott asztalokkal várták.

Csalónak Kurt Riezler nevezte – előterjesztést tevő tanácsosként a birodalmi kancelláriában – Hermann Weilt az antant államok első világháború alatti gabonaellátásáról szóló jelentéseibe csúszott pontatlanságok miatt (Naplóbejegyzés 1917. június 9-én). Weil hat évvel később megalapította a Társadalomkutató Intézetet (lásd az 1. fejezetet), melynek legjobb indulatú pártfogója éppen a frankfurti egyetem kurátorává 1928-ban kinevezett Kurt Riezler volt.

A díszudvari csata: Néhány hónappal a nemzetiszocialista hatalomátvétel előtt SA-legények az egyetem főépületéig kergették politikai ellenfeleiket. Joseph Dünner, a Társadalomkutató Intézet ösztöndíjasa (lásd a *Vagabund* címszót) és kommunista organizátor így számolt be erről: „Az én embereim fegyvertelenek voltak, s a városi munkások segítségére ez alkalommal nem számíthattunk. Ekkor az egyetem első emeletén [azaz a „díszudvar” galériáján – *W. S.*] soraikozó professzori mellszobrokra esett a pillantásom. Pár diák azt a feladatot kapta, hogy tartsa a díszudvarhoz vezető lépcsőt, a többiek pedig fölszaladtak velem. S amikor az első mellszobrok talapatostul szétfroccsantak a díszudvar kövén, s a sebesült SA-legények üvöltve rohantak ki az udvarból, nyugtunk lett végre.”

Az első találkozás: Hogy miképp találkozott a huszonhét éves Adorno majdani tanárával, barátjával és támogatójával, Paul Tillichel, azt évtizedekkel később, hatvannégy éves korában, ekképp mondta el: „Amikor Tillich már berendezkedett működési területén, meg akartam hallgatni őt. Nem volt különösebben nehéz észrevétlennek maradni a nagy és zsúfolt előadóteremben; a legutolsó sorba telepedtem. Az előadás a görög filozófiát taglalta... Ugy esett, hogy másnap mindkettőnket meghívtak Madame Gabriele Oppenheimhez, Frankfurt akkoriban, hogy úgy mondjam, mértékadó intellektüel szalonjába, ahol mindenki megfordult, aki csak valamennyire is tisztában volt vele, a töltőtollnak melyik végével írnak. Ott bemutattak Tillichnek, aki azonnal elképesztett és megnyert magának, minthogy részletesen, de valóban a legapróbb részletekig menően elmesélte, hogyan is reagáltam arra, ami az előadásán elhangzott. Vagyis észrevettem utolsó sorbeli rejtekhelyemen, és leolvasta az arcomról, miben értek vele egyet, és miben vagyok más véleményen. Mindezt főlele-

venítette, és amit ki sem mondtam, abból azonnal fölöttébb elmélyült beszélgetés kerekedett közöttünk.”

Az Englischer Hof Szálló: Megbízható polgári szálloda a Kaiserstraße sarkán, a pályaudvar előtti tér északi oldalán. Joseph Roth ide kvártélyozta be magát, ha hosszabb ideig Frankfurtban maradt; azért esett erre a választása, mert „azon a nézeten volt, az ember ne távolodjék el soha túlságosan messzire a kijáratától” (Ludwig Marcuse).

Ginster: Siegfried Kracauer regénye – mely előbb a *Frankfurter Zeitung*ban jelent meg folytatásokban – a következő városképpel indul (mármint az újságban, a későbbi könyv alakban már *nem*): „Ginster F.-ből származott, ebből az ódon, hegyek övezte, folyóparti nagyvárosból. Miként más városok, múltját ez a város is az idegenforgalom élénkítésére használja. Császári koronázásokat, nemzetközi konferenciákat és szövetségi lövészversenyt is tartottak rég műemlékké nyilvánított falai között. A közparkok kertésze emlékművet kapott. Némely keresztény és zsidó családok eredetüket ősökre vezetik vissza. S még a származás híján tengődő családok is pénzintézetekké fejlődhettek, Párizssal, Londenal és New Yorkkal ápolva kapcsolatokat. A kegyhelyek csak térben különülnek el a börsétől. Az éghajlat langyos, és a lakosság ama része, amelyik nem a Westenden lakik, s amelyikhez Ginster is tartozik, alig jön számításba.” A fiatal Hermann Kestennek – aki azért kereste föl Kracauert, mert az tiltakozott Kesten első regényének *Frankfurter Zeitung*beli folytatásos közlése ellen – Kracauer fölolvastatott saját, még publikálatlan regényéből. „Kracauer egy teljes fejezetet elszavalt, én Pascalhoz, Flaubert-hez, Balzachoz, Diderot-hoz és Stendhalhoz hasonlítottam őt... Ugye? – kérdezte lelkesülten. Sőt – mondtam –, humoros elbeszéléseiben Dosztojevszkij is... Ugye? – lelkesedett, s kegyesen egy további fejezet fölolvastatásába fogott” (Hermann Kesten, 1974).

Goethe Gimnázium: A XVI. század humanista iskolájából eredeztethető reformgimnázium. Karl Reinhardt – nem tévesztendő össze az egyetem klasszika-filológia tanszékének professzorával – ekkoriban nemzetközileg is elismert „frankfurti tanterve” különös fontosságot tulajdonított a tanulók saját kezdeményezéseinek. Az „öntanítás” a fő követelmények közé tartozott. Az iskola e szellemben okított érettségizettjei közé tartozott többek közt Leo Löwenthal, Felix Weil, Hans Flesch, Carl Adolf Schleussner, Wilhelm Schüller.

Habilitációk: Theodor Wiesengrund-Adorno Kierkegaardról írt munkájával habilitált Paul Tillichnél, Max Kommerell a Hildebrand-ének alliterációinak szentelt munkával Franz Schultznál. Walter Benjaminnak nem sikerült habilitálnia *A német szomorújáték eredete* című tanulmányával, mert Franz Schultz, akihez benyújtotta, nem tartotta irodalomtörténeti munkának művét. Benjamin egy, a tanul-

mány könyv alakú megjelenéséhez írt, ám kéziratban maradt előszóval kívánt elégtételt venni:

„Szeretném újra elmesélni Csipkerózsika meséjét. A lány ott fekszik tüskebozót övezte nyoszolyáján. Aztán, sok-sok év után, egyszer csak fölébred.

Csak épp nem egy boldog herceg csókjától.

A főszakács ébresztette föl, amint lekevert a kuktának egy pofont, melynek csattanása a sok év alatt fölgyülemlett haragtól az egész kastélyon végigmennydörgött.

Az itt következő lapok tüskés bozótja mögött bájos gyermek alszik nyoszolyáján. S ne közeledjék hozzá holmi boldog herceg, a tudomány fényes vasaival vértetetlen. Mert a szerelmes csókot a gyermek harapással viszonzza.

A szerzőre hárul, hogy, főszakácsként, maga ébressze föl őt. Túl hosszú ideje esedékes már a pofon, s csattanásának végig kell süvítene a tudomány terméin.

Akkor majd fölébred e szegény igazság is, mely megsúrta az ujját a régimódi rokkán, midőn a zsúfolt lomtárban – tilalmas módon – professzori talárhoz remélt fonalat fogni magának.

Frankfurt am Main, 1925. július hava

Házimuzsika: Az ékszer-nagykereskedő Moritz Oppenheim (Paul Oppenheim apja, lásd az *Oppenheim* címszót) estélyeiről Max Born tudósít, aki 1919–1921-ben vezetője volt az Oppenheim alapította elméleti fizika tanszéknek: „Bécsi származású feleségének kiváló zenei érzéke volt, Clara Schumann tanítványaként jól zongorázott, ám oly túláradó volt zenei lelkesültsége, hogy némi nehézségbe ütközött partnert találnia, akivel két zongorán játszhattak volna. Amikor hamisítatlan bécsi dialektusban parancsot adott rá, hogy játsszuk el, mondjuk, a lassú tételt, ez elég volt ahhoz, hogy a leggyönyörűbb Beethoventől vagy Brahmtól is elmenjen az ember kedve. Én áldozataul estem, és meglehetősen hosszú ideig el is viseltem őt, sőt még élveztem is a dolgot, mert jól játszott, és sok, addig előttem ismeretlen darabbal megismertetett.”

Jelmezek: Theodor Wiesengrund-Adorno egy 1930 táján rendezett jelmezbálon Napóleonnak öltözött; Georg von Schnitzler, az IG-Farben konzern kereskedelmi igazgatója – aki az 1945-ben tartott nürnbergi IG-Farben-perben a vádlottak padjára került – ugyancsak 1930 tájt, ám egy másik alkalommal, lumpennácinak.

Koszorúcska: A Társadalomkutató Intézet munkatársai által rendszeresen tartott vitakör bennfentes elnevezése, melyet azonban kívüllők – így Karl Mannheim, Kurt Riezler, Kurt Goldstein, Carl Menicke – is látogattak. „Ha volt valami, ami okkal tette híressé a húszas éveket, akkor az e körben volt megtapasztalható. Gyakran úgy estünk egymásnak, mint a vadállatok. Elképzelhetetlen az a ta-

pintatlanság, amellyel még a legélesebb vádaktól sem riadtunk vissza – attól, mondjuk, hogy azzal támadjunk a másikra: ideologikusan, avagy épp ellenkezőleg, talajtalanul gondolkodik, vagy valami hasonlóval –, miközben mindez... mégsem okozta a legcsekélyebb karcolást sem barátságunkon” (Theodor Wiesengrund-Adorno, 1967)

Lámpák, magántulajdonban: Amikor röviddel a Társadalomkutatási Intézet 1924 decemberi megnyitása után a földszinti helyiségeket a szerződés értelmében átadták használatra a gazdaság- és társadalomtudományi karnak, az Intézetet alapító Felix Weil fölhívta a figyelmet arra, hogy „a 3-as, 4-es, 5-ös, 7-es és 8-as teremben a mennyezeti villanylámpák nem tartoznak a leltárba. A 3-as és 4-es szoba lámpáját Hellauer professzor, az 5-ösét Oppenheimer professzor maga fizette, úgyhogy ezek fentnevezett urak tulajdonát képezik, vagy legalábbis saját intézeti eszközeikből szereztettek be. A 7-es és 8-as szoba mennyezeti lámpái Gerloff professzor tulajdonában vannak, és az e szobákban található bútorok, könyvek, állólámpa és egyéb berendezési tárgyak sem tartoznak e helyiségek leltárához, minthogy hasonlóképp Gerloff professzor tulajdonai” (Jegyzőkönyv, felvétel 1924. december 18-án, Titkársági akták Nr. 3/03-50).

MEGA: A Marx–Engels Összkiadás rövidítése, a Társadalomkutatási Intézet és a moszkvai Marx–Engels Archívum együttműködésében megkezdett kiadási vállalkozása, amely a harmincas évek németországi és szovjetunióbeli politikai fejleményei miatt soha nem fejeződhetett be. A frankfurti intézetnek a vállalkozásban való részvételéről illetően újabban az a spekuláció merült föl, hogy Hermann Weil, az intézetalapító gabona-nagykereskedő talán ekképp próbált beszállni a szovjet gabonaüzletbe: „Nem volna teljesen félrevezető, ha e ponton csereüzletre gyanakodnánk, melyben a MEGA-t ukrán búza ellentételezte volna” (Ulrike Migdal).

Milliomosok: Az 599 milliomosból, aki az első világháború előtt Frankfurtban élt, 1927-re csak 88 maradt.

A muzsika a népek életében volt a címe az 1927-ben tartott „Zenei nyár” keretében rendezett nemzetközi kiállításnak. Először történt meg, hogy egy kiállítás nem a zene művészi, inkább társadalomtörténeti, antropológiai és technikai-mechanikai vonatkozásait kívánta bemutatni. A kiállítást az akkor harmincöt éves zenetörténész, Kathy Meyer szervezte és rendezte, aki Paul Hirschnek, a frankfurti gyűjtőnek volt a munkatársa. Kathy Meyer a katalógusban a következőket írta elképzeléseiről: „A középpontban... a fejlődésgondolat áll, történeti, etnográfiai és genetikus értelemben; az egyes zenei formák fejlődése (történeti részleg és operacsoport); a hangszertípusok és az egzotikus országok evolúciójának egyfajta néprajzi áttekintése (etnográfiai részleg); a zene története különböző országokban és tájakon; továbbá az egyes hangszerek keletkezése, történetileg és

technikai-gyakorlati szempontból. – Hogy végül is a jelenkor zenei élete nagyobb helyet kapott, mint amekkora fejlődéstörténeti szempontból megilletné, azt alkalmasint senki nem fogja a szemünkre vetni: A zene otthon, az iskolában, a koncertteremben; a mechanikus hangszerek és a rádió; modern művek kottái, könyvek az új zenéről...” Képet adhat a kiállításról témáinak válogatott listája is:

Katonazene
Vadászat
Posta
Goethe és a zene
Evangélikus énekeskönyvek
A jazz-zenekar
A magánházak zeneszobája
Német munkásdalok
Lakodalmas
Beszélőgépek
A hangosfilm
Mechanikus zene
Parasztszoba
Hegedű-bemutatóterem
Rádió

Oppenheim, Gabriele és Paul: A szombatonként 12.30-tól 16 óráig Schaumain rakpart 55. alatti házukban tartott „déjeuner”-k révén váltak ismertté, amikor is vagy két tucatnyi entellektüel volt hivatalos hozzájuk pompás lakomára. A meghívásra rendszerint telefonon került sor, s olyanokat ért e megtiszteltetés, „akik összeillettek ugyan, de nem túlságosan” (Gabriele Oppenheim-Errera). Ügyeltek arra, hogy a résztvevők cserélődjenek, ám voltak törzsvendégek is, mint Paul Tillich, Theodor Wiesengrund-Adorno, avagy a neurológus Kurt Goldstein. A társalgás szabadon, ám gyakran egyetlen téma körül folyt, mondjuk, az egyik jelenlévő beszámolója körül valamely konferenciáról, utazásról, egy újonnan megjelent könyvről stb. Gabriele Oppenheim, született Errera (a brüsszeli Errera családból) „nagyon szép és kacér szőkeség volt, aki minden hímnemű lényel kezdett, aki csak szikrázó szemének látókörébe került” (Max Born). Paul Oppenheim, az ékszerész Moritz Oppenheim fia (lásd a *Házimuzsika* címszót), matematikus volt, és időnként az IG-Farben konzern alkalmazásában állt.

Pál a zsidók közt: Zsidó barátai és kollégái az egyetemen meg a Társadalomkutató Intézetben tréfásan így hívták Paul Tillichet.

Rothschild: Mathilde von Rothschild, a frankfurti bankárcsalád utolsó sarja 1924-ben halt meg, kilencvenkét éves korában. A Grüneburg parkban fekvő kastélyszerű rezidenciája hosszú időn keresztül Frankfurt társasági életének középpontja volt. A park egy részét néhány évvel később az IG-Farben konszernnek adták el, amely itt építette föl igazgatósági épületét.

A Bockenheimer Landstraße-i klasszicista Rothschild-palota utolsó háziura, Maximilian Benedikt von Goldschmidt-Rothschild 1940-ben halt meg, kilencvenhét évesen, természetes halállal.

Schnitzler, Lili és Georg von: Westendstraßei házukban Lili von Schnitzler minden szerdán művészasztalhoz hívta meg vendégeit. A rendszeresen megjelenők közé tartozott Max Beckmann, képeinek Lili von Schnitzler volt első gyűjtője. Georg von Schnitzler (lásd a *Jelmezek* címszót) kereskedelmi igazgató volt az IG-Farben konszernnél, s 1945 után vádoltja lett a nürnbergi IG-Farben-pernek.

Sorge, Richard: Alapítása idején munkatársa volt a Társadalomkutatási Intézetnek, 1924-től a Szovjetunióban élt. 1944-ben mint szovjet kémét Tokióban kivégezték. Sorge volt egyetemi tanára feleségét vette el, azét a Kurt Albert Gerlachét, akit annak idején az Intézet első igazgatójául szemeltek ki, ám 1922-ben váratlanul elhunyt.

Szifilisz: Az a betegség, mely is a Társadalomkutatási Intézet alapítóját, Hermann Weilt (lásd a *Tisztek* és a *Csaló* címszót) arra indította, hogy 1907-ben visszatérjen Argentínából Németországba, és Frankfurtban telepedjék le, abban a városban, ahol a Salvarsant fölfedező Paul Ehrlich dolgozott.

Tisztek: Leo Frobenius Kultúr-morfológiai Intézetének, illetve Afrika-expedícióinak munkatársi gárdáját alapvetően volt gyarmati tisztek alkották: von Wilm alezredes, von Malaise tábornok, Seekirchner százados és Leisner alezredes. Az első világháború alatt hazafias érzelmű polgárok sebesült tiszteket láttak vendégül házukban lábadozásuk idejére, így került a későbbi birodalmi külügyminiszter, Joachim Ribbentrop a Seligman házba (Anita Alexander, született Seligman közlése). Hermann Weil Zeppelinallee 71. alatti villájának egy részét tiszti kórházzal engedte át. „Ha a tiszt urak ottmaradtak teára, többnyire működésbe hozták a villanyzongorát, és táncolni kezdtek. A táncban legkapósabb partner Vera volt, Löw (!) úr hajlékony, fekete fűrtű lánya” (Lili von Braunbehrens).

Vagabund: Egyik párizsi tartózkodása alkalmával Joseph Dünner, a Társadalomkutatási Intézet ösztöndíjasa (lásd a *Diszudvari csata* címszót) megismerkedett egy „Király” gúnynévre hallgató clochardral. „Meghívtam, látogasson meg egyszer a frankfurti intézetben. Meg is tette. Bemutattam őt Horkheimer professzornak és asszisztenseinek. Az Intézet akkor éppen a »deklasszált elemeket« tanulmányozta, a lumpenproletariátust, a prostituáltakat, az országutak

csavargóit. Horkheimer azonnal kijelentette, hogy egy időre alkalmazni kellene ezt az embert, irodát bocsátani a rendelkezésére, s gondoskodni róla, hogy mindazok, akik efféle kérdésekkel foglalkoznak, alaposan kifaggathassák. Semmi kifogásom nem volt a dolog ellen, de figyelmeztettem Horkheimert, jobb ha szekrénybe zárjuk a folyosón lógó kabátokat, s ajánlatos fölöttébb óvatosnak lennünk értéktárgyaink szanaszét hagyását illetően. Az Intézet »Király« rendelkezésére bocsátott egy dolgozósobát, s ő két hétig audiencián fogadta a munkatársakat. Am egy szép napon eltűnt, s nemcsak a folyosón lógó kabátok tűntek el vele, hanem a deklasszált lumpenproletariátus problémájának szentelt összes kézirat is, melyeket azért adtak oda neki néhányan, hogy fussa át őket. Hogy a kabátokat el akarja adni, kézenfekvő volt. Am az megfejthetetlen volt Horkheimer professzor számára, mi az ördögnek vitte el a kéziratokat. A megoldásra én jöttem rá. A dolog rém egyszerű, mondtam, beviszi őket a kiadókhoz, és előleget vesz föl rájuk. Az Intézetben nyomorúságos hangulat uralkodott, de még csak följelentést sem tehattünk. Mert ha értesítjük a rendőrséget, s a dolog nyilvánosságra kerül, nevetségessé válunk. Így hát a »vagabundok királyával« támadt afférunkat agyonhallgattuk inkább.»

II. *Vilmos*: Az első világháború alatt címzettje volt azoknak a jelentéseknek, amelyekben Hermann Weil a szövetségesek gabonaellátási helyzetét taglalta (lásd az 1. fejezetet, valamint a *Csaló* címszót), s a számára fontosnak tetsző részeket piros ceruzával aláhúzta bennük. Weil ekkoriban képviselt össznémet békefeltételeivel Vilmos mélységesen egyetértett. „Ezeket az eszméket Őfelsége a magáévá tette – jegyezte meg a császár egyik legbensőbb tanácsosa, Georg Alexander von Müller –, és saját békefeltételeiként küldte tovább a külügyi hivatalnak. Később elbeszélgetett velem a kérdéstről. Én csak annyit mondtam: ilyen alkalmakkor persze nagyot kell markolni, de amit Weil képzelt, az örület. A császár azt válaszolta: »Na igen, csakhogy ezek az én békefeltételeim. S ezenkívül még Máltát is követelni fogom.«”

Vilmos 1912 óta kapcsolatban állt Leo Frobeniusszal, akinek kutatásait nagy érdeklődéssel kísérte. 1918 után rendszeresen meghívta őt száműzetésének színterére, a doorni kastályba, hogy beszámoltassa eredményeiről. 1932. november 6-án Vilmos így írt Frobeniusnak, anélkül persze, hogy a politikai helyzetről áttekintése lett volna: „Szimbolika! Ez 1933 jelszava!”

A képek lelőhelye

Historisches Archiv – Hessischer Rundfunk: 15.

Stadt- und Universitätsbibliothek, Frankfurt am Main, Max

Horkheimer Archiv: 6, 7, 24.

Stadtarchiv, Frankfurt am Main: 4, 5, 8–10, 12–14, 16–23.

Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt am Main. 1, 2, 3.

Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main: 11.

A sorozat eddigi kötetei

- Austin, John L.*: Tetten ért szavak
- Duby, Georges – Lardreau, Guy*: Párbeszéd a történelemről
- Földényi F. László*: Melankólia
- Fromm, Erich*: Menekülés a szabadság elől
- Györffy György*: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?
- Hamvas Béla*: A láthatatlan történet
- Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok. Válogatta
Gellériné Lázár Márta
- Imhof, Artur E.*: Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a
mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...
- Jung, Carl Gustav*: Válasz Jób könyvére
- Nietzsche, Friedrich*: A történelem hasznáról és káráról
- Ortega y Gasset, José*: A szerelemről (Három tanulmány)
- Popper, Karl R.*: A historicizmus nyomorúsága
- Solymossy Sándor*: A „vasorrú bába” és mitikus rokonai. Válogatott
tanulmányok
- Winch, Peter*: A társadalomtudomány eszméje és viszonya a
filozófiához
- Wittgenstein, Ludwig*: Logikai-filozófiai értekezés (Tractatus logico-
philosophicus)

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Nyomdai táskaszám: 22897

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1994

Kiadványszám: II/2942

Felelős szerkesztő: Bártfai László – Műszaki szerkesztő: Kerek Imréné

A fedéltervet készítette: Hodosi Mária

Megjelent 7,29 (A/5) iv + 24 oldal melléklet terjedelemben

HU ISSN 0238-9711

HERMÉSZ KÖNYVEK

Fölöttébb tanulságos – bosszantó s egyben persze szórakoztató – ráébredni arra, hogy voltaképpen nem is ismerjük azt, amit pedig meglehetősen jól ismerünk. Holott a húszas évek Frankfurtját – a századunknak sok szempontból arcélt adó, ragyogó személyiségek nevét csak taláломra elősorolva: M. Buber, Fr. Rosenzweig, M. Horkheimer, H. Marcuse, Th. Wiesengrund-Adorno, E. Fromm, W. Benjamin, K. Mannheim, L. Frobenius, P. Hindemith, S. Freud stb. – mindenképpen ismernünk kellene. S éppen ez a nemtudás az, ami felhívja a figyelmet e mű erényeire, s egyben rávilágít a már a részletek részleteibe vesző hatástörténeti vizsgálódások nagyon is valós határaitra. A könyv lapjain megelevenedik előttünk az akkori város tarka és izgalmas szellemi élete. Megtudjuk, hogyan jött létre és miképpen működött a „Frankfurti Iskola”, az Afrika Archívum, a Szabad Zsidó Tanház, a Frankfurter Zeitung, a Délnyugatnémet Rádió, amiként azt is, hogy miért alapították és kiknek adták első alkalomkor a Goethe-díjat. Végül pedig lépésről lépésre nyomon követhetjük a Társadalomkutatási Intézet náci általi felszámolásának híres-hírhedt történetét.

Üzenetként is felfogható, hogy a „Frankfurti Iskola” intellektuális teljesítményei mindegyre arra figyelmeztetnek bennünket, hogy nem érhetjük be a tények puszta számbavételével, csoportosításával és magyarázatával. Az értelmes életnek ugyanis még a „kritika” apályának évtizedeiben is szerves része a megértés és megváltoztatás igénye, az az emelkedetten evilági óhaj, hogy egy emberségesebb világnak lehessünk lakói.

ELŐKÉSZÜLETBEN

Bálint Mihály: Az östörés